

Yusuf Kâmil Paşa Medrese ve Kütüphanesi bugün Elazığ'ın mahallesi konumunda olan bir zamanların görkemli şehri Harput'un son dönemine mührünü vurmuş en önemli yapılarındandır. Harput sancağının Arapgir kazâsında doğan XIX. asrın büyük devlet adamlarından Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa'nın (1808-1876) emir ve himmetiyle inşâ edilen bu müessese eğitim faaliyetine başladığı 1862'den kapatıldığı 1924 yılına kadar onlarca din adamı, bürokrat ve memur yetiştirmiş, Harput'taki birçok medrese arasında "merkez medrese" ünvânını elde etmiştir. Yusuf Kâmil Paşa hayattayken medrese ve kütüphanenin bütün ihtiyaçlarını karşılamış, kurdurduğu vakıf ve vakfiyyedeki şartlar sayesinde buranın kendisinden sonra harap olmasının da önüne geçmiştir. Harput'un en önemli âilelerinden Efendigillerin âlim şahsiyeti Hacı Abdülhamid Hamdî Efendi (1829-1902) bu eğitim kurumunun ömür boyu müderrislik ve hâfız-ı kütüplüğünü yapmış, onun vefâtını müteâkip Osmanlı'nın son, Cumhuriyet'in ilk Mamuretülazîz müftüsü olan oğlu Mehmed Kemâleddin Efendi (1867-1936) vakfiyye icâbı babasının yerini almış ve Tevhîd-i Tedrîsât Kanunu'nca medreseler kapatılıncaya kadar bu görevleri sürdürmüştür.

Elinizdeki kitapta Yusuf Kâmil Paşa Medrese ve Kütüphanesi'nin bütün serencâmı arşiv belgeleri, özel koleksiyonlar, mektuplar başta olmak üzere birinci el kaynaklar esas alınarak anlatılmış, medrese kapatıldıktan sonra kütüphanenin âkıbetinin ne olduğu sorusuna cevap aranmış, "Efendigil Koleksiyonu"na dönüşen ve 1972'de Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'ne bağışlanan kitaplar teferruatlıca incelenerek elde edilen bilgiler okuyucuyla paylaşılmıştır.

HARPUT YUSUF KÂMİL PAŞA MEDRESE VE KÜTÜPHANESİ

AHMET KARATAŞ

HARPUT
YUSUF KÂMİL PAŞA
MEDRESE VE KÜTÜPHANESİ

AHMET KARATAŞ

Kitabın Adı: Harput Yusuf Kâmil Paşa Medrese ve Kütüphanesi

Yazarı: Doç. Dr. Ahmet Karataş
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü,
Türk-İslam Edebiyatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.
ORCID ID: 0000-0001-8469-2996

Kütüphane Bilgi Kartı
Library of Congress A CIP Catalog Record

KARATAŞ, Ahmet

Harput Yusuf Kâmil Paşa Medrese ve Kütüphanesi
1. Kurumlar Tarihi, 2. Kütüphane, 3. Harput, 4. Ahmet Karataş

ISBN: 978-625-400-418-6

Bu eserin basımı **Koloğlu Holding** tarafından gerçekleştirilmiştir.

Kapak çizimi: Fransız ressam Laurens Jules (ö. 1901), Harput 1847.

Arka kapak müsennâ istif: "Fîhâ kütübün kayyimeh: İçinde kıymetli kitaplar vardır." (el-Beyyine 98/3) Hat: İsmail Hakkı Altunbezer (ö. 1946)

Baskı/Cilt
Desen Ofset A.Ş.
Matbaa Sertifika No: 44142

1. Baskı: Ekim 2020, Ankara

Bu kitabın tüm hakları saklı olup Koloğlu Holding ve kitabın müellifine aittir. Kitabın tamamı veya bir kısmı 5846 sayılı yasanın hükmü gereği hak sahiplerinin yazılı izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda çoğaltılamaz, yayımlanamaz, depolanamaz.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ **11**

KISALTMALAR **19**

GİRİŞ

Yusuf Kâmil Paşa Medrese ve Kütüphanesi İçin Ehemmiyet Arz Eden İsimler **21**

1) Yusuf Kâmil Paşa **22**

2) Mühürdâr Mehmed Emin Paşa **25**

3) İbnülemin Mahmud Kemâl Bey **29**

4) Ömer Naîmî Efendi **33**

5) Abdülhamid Hamdî Efendi **36**

6) Mehmed Kemâleddin Efendi **41**

7) Ömer Naîmî Bey **44**

BİRİNCİ BÖLÜM

A) Ana Hatlarıyla XIX. Asır Harput Medreseleri **47**

B) Yusuf Kâmil Paşa Medresesi **51**

1) Medresenin Kurulmasına Giden Süreç 51

2) Medresenin Kurulması 63

3) Medrese ve Kütüphanenin Vakfiyyesi 82

4) Medresedeki Eğitim Öğretim Faaliyeti 92

5) Medresede Eğitim Gören Bazı Kişiler 97

6) Medresenin Akārı 101

7) Medresenin İdâri ve Mâli Faaliyetlerinin Yürütülmesi Hususunda Karşılaşılan Bazı Zorluklar 104

8) Harput'ta İcâzet Merâsimleri ve Kâmil Paşa Medresesi Müderrisi Kemâleddin Efendi'nin İcâzetnâmeleri 125

a) İcâzet Merâsimi 125

b) Kemâleddin Efendi'nin İcâzetnâmeleri Hakkında Genel Bilgi 138

c) İcâzetnâmelerin Arapça Metni 136

c.1) İlmî İcâzetnâme 136

c.2) Kıraat İcâzetnâmesi 144

c.3) İcâzetnâmelerin Muhtasar Tercümesi 146
c.3.1) İlmî İcâzetnâmenin Tercümesi 146
c.3.2) Kıraat İcâzetnâmesinin Tercümesi 168
9) Medresenin Son Talebeleri Ömer Naîmî ve Abdülhamid Hamdî Beylerin Tahsil Mâcerâları 162
a) Ömer Naîmî Bey 162
b) Abdülhamid Hamdî Bey 175
10) Medresenin Âkıbeti 182

İKİNCİ BÖLÜM

1) Kuruluşundan Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Kadar Yusuf Kâmil Paşa Kütüphanesi 197
2) Kütüphanenin Âkıbeti 204
3) Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nden İSAM Kütüphanesi'ne Eski Harfli Matbu Kitap Gönderilmesi 215
4) Kâmil Paşa Kütüphanesi'ndeki (Efendigil Koleksiyonu) Eserler Hakkında Genel Bilgi 218
5) Koleksiyondaki Kitaplarda Âidiyet Kaydı Bulunan Kişiler 220
a) Yazma Eserler 220
b) Matbu Eserler 234
6) Efendigil Ailesi Fertlerinin Yazdıkları ve İstinsâh Ettikleri Yazma Eserler 236
a) Mehmed Said Efendi (1725-1804) 236
b) Ahmed Nazîfî Efendi (1762-1845) 241
c) Ömer Naîmî Efendi (1801-1882) 241
d) Abdülhamid Hamdî Efendi (1830-1902) 247
e) Mehmed Kemâleddin Efendi (1867-1936) 250
7) Temellük ve Vakıf Kayıtlarından Bazı Örnekler 251
a) Hacı Mehmed Lutfî Efendi 254
b) Yusuf Kâmil Paşa 255
c) Mehmed Said Efendi 256
d) Ahmed Nazîfî Efendi 257
e) Ömer Naîmî Efendi 258
f) Abdülhamid Hamdî Efendi 258
g) Mehmed Kemâleddin Efendi 259

h) Harput Ağalarından el-Hâc İbrahim Ağa 260
ı) İbrahim Ağazâde Ahmed Ağa 260
i) Çemişgezekli Mehmed Tevfik Efendi 261
j) Süleyman ve Derviş Hüseynî 262
k) Hoğulu Bekir b. Ahmed Ağa 263
l) Hoğulu Hacı Osman Efendi 264
m) Hacı Ali Ağa 264
n) Çötelizâdeler: 265
n.1) Mehmed Ağa b. İsmâil Ağa el-Harprutî 265
n.2) İbrahim Ağa b. Büyük Mehmed Ağa 265
n.3) Ahmed Ağa b. Mehmed Ağa 266
n.4) İshak Paşa b. Ali Ağa ve Ümmü Gülsüm Hanım 267
n.5) Ömer Bey 267
8) Koleksiyondaki Kitapların Zahriyyelerine, Vikāye Varaklarına Yahut Sayfa Kenarlarına Kaydedilen Bazı Özel Bilgiler 268
SONUÇ 309
KAYNAKLAR 317
EKLER 337
DİZİN 355

ÖNSÖZ

Harput, XIX. asrın son çeyreğine kadar bölgenin en güçlü vilâyetlerinden biriydi. 1830'lardan itibaren şehir, önündeki ovaya taşınmaya başlamış; eski adı Ağavat Mezraası olan bu yeni yerleşim yerine 1867'de Ahmed İzzet Paşa'nın valiliği döneminde Sultan Abdülaziz'in tahta çıkışının beşinci yılı hâtırasına Ma`mûretülazîz adı verilmiştir. Daha kolay söylendiği için zamanla Elaziz adını alan bu merkez 1937'den itibaren önce Elazık sonra Elazığ olarak adlandırılmıştır. Harput ise 1899'da kazaya, 1926'da nâhiyeye dönüştürülmüş, günümüzde ise Elazığ'ın merkez mahallelerinden biri haline gelmiştir.

Harput, eski şa'şaalı zamanlarında birçok Anadolu şehri gibi konumuzu ilgilendiren yönüyle "*menba-ı ilm, makarr-ı ulemâ, ma`den-i fuzâlâ, dâr-ı evliyâ*" olarak temâyüz etmişti. Kaynakların zikrettiği onlarca cami, medrese, tekke, zâviye ile günümüzde hâlâ varlıklarını sürdüren evliyâ kabirleri Harput'un ilim ve irfân ocağı olduğuna delâlet etmektedir. Ne var ki bu ocağın maddî manevî mirası XIX. asrın sonlarından XX. asrın ilk yarısına kadarki yaklaşık 70 yıllık zaman diliminde yıkılmış, asırlara şahitlik eden şehir koca bir mezarlığa dönmüştür. Harput araştırmalarının unutulmaz siması merhum İshak Sunguroğlu'nun şehrin "kitâbe-i seng-i mezâr"ı hükmündeki *Harput Yollarında* isimli eseri yok edilen bir mâzinin hâtıralarıyla doludur.

Kitabımızın ana konusu olan Yusuf Kâmil Paşa Medrese ve Kütüphanesi de Harput'un son dönemine mührünü vuran en önemli yapılardan biridir. XIX. asrın büyük devlet adamlarından Sadrazam Arapgirli Yusuf Kâmil Paşa'nın emir ve himmetiyle kurulan bu ilim ve irfân müessesesi bugüne kadar herhangi bir çalışmanın konusu olmamıştır. Esasen Harput, tarihi, mimarisi, arkeolojisi, coğrafi yapısı, âdetleri, efsâneleri, masalları, oyunları, musikisi vs. unsurları itibariyle birçok araştırmacının ilgi alanına

girmekle beraber, dinî kurumları, medrese ve kütüphaneleri, ulemâsı, bunların eserleri, Türk ilim ve tefekkür tarihine katkıları bakımından akademi câmiasının merakını yeterince çekmemiştir. Buradaki dinî-tasavvufî düşüncenin teşekkül devresi, halk üzerindeki tesir ve tezâhürleri, asırlarca gayr-ı müslimlerle iç içe yaşamanın dinî hayata ve düşünceye yansımaları gibi hususlar öteden beri ihmâl edilen konuların başında gelmektedir.[1]

Bugün bazı resmî ve sivil kuruluşlar vâsıtasıyla Harput'ta yapılan işler çoğunlukla ya ağıt yakmaya yahut oraya turist çekmeye yöneliktir. Oysa yıkılan hiçbir tarihi eser, yok olan hiçbir kültür, kaybolan hiçbir miras ağlayarak geri gelmez. Harput, insanların manzara seyredip fotoğraf çektirdiği ve ölülerini gömdüğü bir mekân olmanın çok ötesinde mânâ içermektedir. Bu derin mânâ ancak nitelikli akademik çalışmalarla ve bunları yapma gayretinde olan insanların fikirlerinin önemsenmesi, projelerinin desteklenmesiyle ortaya çıkarılabilir. Meselâ sembol hâline gelmiş birkaç türbe dışında Harput'un onlarca âliminin, eşrâfının kendi kaderlerine terkedilmiş ebedî istirâhatgâhları her geçen gün bakımsızlıktan yok olmaktadır. Devrilen, kırılan, toprağa karışan, otlar arasında kaybolan mezar taşlarını görüp üzülmemek elde değildir.[2] Kurşunlu Camii gibi yaklaşık üç yüz yıllık mabedin bahçesine, Evliya Çelebi'nin övgüsüne mazhar olmuş Ağa Camii

---

[1] Merhum Sunguroğlu'nun yazdıklarını yanlışlarıyla tekrarlamaktan öteye geçmeyen, hattâ referans bile göstermeden oradaki bilgileri imlâ hatalarıyla beraber paragraf paragraf alıntılayan bazı kimselerin ana kaynak ve vesikalardan mahrum kitap, tez ve makalelerini değerlendirme hârici tutuyoruz.

[2] 2015'te yayımladığımız "Harput Ulemâsından Müderris-Müftü Mehmed Kemâleddin Efendi" başlıklı makalemizde (*Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* sy. 49, s. 29-126), Harput'un dinî ve ilmî geleneğine büyük katkı sağlayan Efendigil âilesinin mezarlarının bakımsız hâline dikkat çekmiş, Sunguroğlu'nun vaktiyle okuduğu taşların artık okunamaz hale geldiğini, bazılarının kırıldığını, toprak altında kaldığını, devrilmeyenlerin oksitlendiğini, mezarların tahrip edilerek sağa sola, öteye beriye yeni mezarların ilave edildiğini yazmış (s. 124-125), Elazığ Belediyesine de makaleyle birlikte durumun vahâmetini belirten mailler göndermiştik. Okunduğundan bile emin olmadığımız maillere cevap verilmediği gibi yok olmaya yüz tutan mezarlığın perişanlığı bugün de devam etmektedir. Aynı durum Harput girişinde yolun alt kısmında kalan Dua Tepesi'nde kendi kaderlerine terkedilmiş tarihî mezarlar için de geçerlidir.

gibi nazik ve nazenin bir ibâdetgâhın yanıbaşına kurulan ve bu camilerin içini yaz mevsiminde müzik gürültüsüyle dolduran lokantaların, Harput'u köşe bucak istilâ etmiş olan "canlı müzik" mekânlarının, mangalını kapıp gelen kitlelerin ne tür bir inkırâza yol açtıklarını bu muhîtin mâzisini bilenler takdir edecektir.

Bir zamanlar yanık sesli müezzinlerin okudukları ezan, salâ, ilâhi ve kasîde sesleriyle, hâfızların gönülleri titreten Kur'an nağmeleriyle, sabah namazından yatsı vaktine kadar talebelerin medrese odalarından taşan mütâlaalarıyla, çocukların câmi dershanelerinde bülbülleri andıran şakımalarıyla, hasretle beklenen üç ayları, hatimle kılınan teravihleri, mukabeleleri, itikafları, bayramları, kandilleriyle, cuma ve pazartesi geceleriyle, icâzet, hâfızlık, hac vs. merâsimleriyle, her vesileyle tertip edilen mevlid cemiyetleriyle, cemaati hislendiren ve heyecanlandıran hocaefendilerin hususi makamlarla seslendirdikleri na't-ı şerîfler eşliğinde yapılan lıhye-i saâdet ziyaretleriyle, müderrisleri, müftüleri, "baba"ları, "efendi"leri, dervişleriyle âdetâ maneviyatın soluklandığı bir merkez konumunda olan Harput bugün popüler maddî kültürün esâretine terkedilmiş durumdadır. O eski hâliyle artık tahayyülümüzün bâkir mıntıkalarında çok uzak bir hâtıra gibi kalan bu belde[3] Çatalkaya menşeli birkaç türküden,[4] birkaç oyundan, bazı yiyecek, içecek, giyecek ve kap kacaktan ibaretmiş gibi gösterilmemelidir. İhmâl edilen kısımlar üzerinde özgün çalışmalar üretmek, Harput'u "*Hayrü'l-büyût*" (en hayırlı evlerin bulunduğu şehir) yapan hayat ve hissiyâta dikkat çekmek, kişi, eser ve âdetleri kutsallaştırmadan inceleyip değerlendirebilmek ilâhiyat,

[3] "O belde/ Durur menâtık-ı dûşîze-i tahayyülde/ Mâî bir akşam/ Eder üstünde dâimâ ârâm…" (Ahmed Hâşim, "O Belde", *Bütün Şiirleri* [haz. İnci Enginün-Zeynep Kerman], İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001, s. 158.)

[4] Çatalkaya XIX. asırda Harput'un kuzey doğusunda, uç köşede bulunan bir semtin adıydı. Sunguroğlu'nun kaydına göre yüzden fazla evin olduğu bu semt, umumhanesi, işret için kullanılan evleri, burada çalışan kadınlar ve buralara gelip giden hovardalar dolayısıyle hayli şöhret bulmuştu. Bugün Fide, Mamoş, Hafo, Meteris, Kâtip başta olmak üzere Harput adına söylenen türkülerin bir kısmının çıkış kaynağı Çatalkaya'dır. (bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, İstanbul: Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları, 1961, III, 89-106)

edebiyat gibi sosyal bilimlerde görevli hemşehri meslektaşlarımızın vazifesidir.[5]

Biz de bu vazife duygusundan hareketle, Harput'un dinî kültürüne yön vermiş, eserler üretmiş, müftülükler yapmış, yüzlerce talebe yetiştirmiş, ders halkaları ve cami vaazlarıyla halkı irşâd etmiş, seslerinin yankısı hâlâ bu şehrin ihtiyarlarının kulaklarında yankılanan, bazı sözleri dilden dile aktarılan Harputlu Efendigil âilesinin geçmişi asırlar öncesine dayanan kütüphanelerini ve buna ev sahipliği yapan Yusuf Kâmil Paşa Medresesi'ni çeşitli yönleriyle ele aldığımız bu eseri hazırladık. Bu çalışma Efendigil âilesiyle ilgili uzun soluklu ve birkaç cildi bulacak bir serinin ilk tamamlanan kitabıdır.

Çalışmamızın giriş kısmında Yusuf Kâmil Paşa Medrese ve Kütüphanesi'nin kurucusu Yusuf Kâmil Paşa'yı, bu müessesenin inşâsına vesile olan Mühürdâr Mehmed Emin Paşa ve Ömer Naîmî Efendi'yi, medreseyle ilgili müşkil meselelerin halli için samimi bir gayretle uğraşan İbnülemin Mahmud Kemal Bey'i, müderris ve mütevelliliğini yürüten Abdülhamid Hamdî ile Mehmed Kemâleddin Efendileri, medresenin son talebesi, kütüphanenin son sahibi Ömer Naîmî Bey'i kısaca tanıttık.

---

[5] Fırat Üniversitesi bünyesindeki Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi'nin neşrettiği *Harput Araştırmaları Dergisi* ve son yıllarda düzenlediği sempozyumlar ile bu üniversitenin İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü öğretim elemanlarının kıymetli çalışmaları şüphesiz önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Harput'un asırlarca farklı milletleri ve dinî yapıları bünyesinde barındıran tarihî kıymeti ile bundan neşet eden zengin ananesi göz önüne alındığında bu özverili çabaları başta ilâhiyat ve il-ilçe müftülükleri olmak üzere diğer kurumların da desteklemesi gerektiği âşikardır. Oysa, meselâ Harput-Ma'mûretülazîz-Elaziz-Elazığ müftülük tarihi ve bu şehrin müftüleriyle alâkalı müstakil bir çalışmanın bulunmayışı bir tarafa, içinde yaşadığımız şu dijital çağda Elazığ Müftülüğü'nün kurumsal kimliğini yansıtan resmî internet sitesi bile oldukça yetersiz bir haldedir. Sitede şehrin müftüleriyle ilgili malumatın bulunduğu "Müftülerimiz" kısmında geçmişten günümüze bu vazifeyi icrâ etmiş bazı müftü efendilerin esâmesi okunmazken, adı anılan zevâttan 1980'lere kadar olanların da tamamı hakkındaki -zaten birkaç cümleden ibâret- bilgiler ve oraya yerleştirilen fotoğraflar tashihe muhtaçtır. Buna örnek olarak Yusuf Kâmil Paşa Medresesi müderrisi Müftü Kemâleddin Efendi hakkında kaydedilmiş on cümlelik bilginin dokuzunun yanlış olduğunu söylememiz meselenin vehâmetini göstermeye kâfidir. [Son erişim tarihimiz: 23.09.2020]

Birinci bölümde önce ana hatlarıyla XIX. asır Harput medreseleri hakkında bigi verdik. Sonra Yusuf Kâmil Paşa Medresesi'nin kuruluş hikâyesini Osmanlı arşiv vesikalarından hareketle ele aldık. Bunu medresenin vakfiyyesi, eğitim öğretim faaliyeti, akārı, idâresinin ve mâlî işlerinin yürütülmesinde karşılaşılan zorluklar gibi konular takip etti. Medresede eğitim gören isimlerden tespit edebildiklerimizin listesini de bu bölüm içerisinde ayrı bir başlık altında verdik. Abdülhamid Hamdî Efendi'yle oğlu Kemâleddin Efendi son devir Harputunun en önemli ulemâsından sayıldıklarından onlardan icâzet almak talebe için iftihâr vesilesiydi. Onların icâzet merasimlerinin de ayrı bir heyecanı vardı. Bu sebeple birinci bölümün başlıklarından birini merâsimlere ayırdık. Örnek olması bakımından Abdülhamid Hamdî Efendi'nin Kemâleddin Efendi'ye verdiği ilmî icâzetnâmeyle kırâat icâzetnâmesini inceledik, bunların asıllarını ve tercümelerini ilâve ettik. Medresenin son talebeleri Ömer Naîmî ve kardeşi Abdülhamid Hamdî Beylerin tahsil mâcerâlarını ele aldığımız ve medresenin âkıbeti hakkında çeşitli bilgiler verdiğimiz kısımlarla bu bölümü nihâyetlendirdik.

Kitabın ikinci bölümünü Yusuf Kâmil Paşa Kütüphanesi'ne ayırdık. Burada kütüphanenin kuruluşu, kitap sayısı, kitaplardaki âidiyet, vakıf, temellük kayıtları ve bu kayıtlardan bazı örnekler, Efendigil âile fertlerinin yazdıkları yahut istinsâh ettikleri eserler, kütüphanenin âkıbeti, kitapların Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'ne bağışlanması, bunu izleyen gelişmeler, Yusuf Kâmil Paşa Kütüphanesi'nin Efendigil Koleksiyonu'na dönüşmesi gibi mevzuları inceledik. Bu bölümün son başlığı altında ise koleksiyondaki kitapların zahriyyelerine, vikāye varaklarına veya sayfa kenarlarına kaydedilen bazı özel bilgiler yer aldı.

Çalışmamızı sonuç, kaynaklar, indeks ve birtakım fotoğraflarla birlikte arşiv belgelerinden bazı örnekleri koyduğumuz "Ekler" kısmıyla tamamladık.

Teşekkür ve rahmet niyâzı…

Bu çalışma, hikâyesi yedi yıl öncesine dayanan uzun ve yorucu çabalarımızın kitap hâline dönüşen ilk semeresidir. Bilgi toplamak gâyesiyle İstanbul-Ankara-Elazığ arasında mekik

dokumak, yıllarca Efendigil Koleksiyonu'ndaki eserleri tek tek incelemek, kapı kapı dolanıp vesika dilenmek, bilhassa resmî makamlara başvurup kolaylıkla aldığımız red cevaplarından sonra "yok"ları "var", "olmaz"ları "olur" kılmak için didinmek bu çabalardan sadece bir kaçıdır. Karşılaştığımız türlü zorluk ve alâkasızlık sebebiyle zaman zaman ümitsizliğe kapılarak çalışmalarımızı hazırlamaktan vazgeçecek raddeye geldiysek de bizden önce bu yolları katetmiş büyüklerimizin eserlerini hazırlama safahâtına muttali olmamız azmimizi arttırdı, onları örnek almamıza vesile oldu. Bu büyüklerimizin başında Harput kültür tarihi araştırmacısı İshak Sunguroğlu gelmektedir. Kendisini rahmet, minnet ve saygıyla anıyorum.

Hastalığına rağmen randevu taleplerimi geri çevirmeyen, bütün içtenliğiyle âile tarihine dair bildiklerini anlatan, vefâtından kısa bir süre önce özel koleksiyonunda itinayla koruduğu dedesinin icâzetnâmesinden beni haberdâr edip faydalanmamı sağlayan Yusuf Kâmil Paşa Medresesi'nin son müderrisi müftü Mehmed Kemâleddin Efendi'nin torunu kurmay yarbay Talat Turhan Bey'i (ö. 2017) rahmet ve şükrânla anıyor, aynı ilgi ve desteği gördüğüm saygıdeğer kızları R. Feyza Turhan Tosun Hanımefendi'ye teşekkür ediyorum.

Sahası dedelerininkinden farklı da olsa yazdığı kitaplar, verdiği dersler ve konferanslar ile onların izini takip eden, Efendigil ilim hânedânının son vârisi, Mehmed Kemâleddin Efendi'nin torunu, Ömer Naîmî Bey'in kızı saygıdeğer Prof. Dr. Mutia Canan Efendigil Karatay beni defalarca evinde ağırlama ve koleksiyonunu istifâdeme açma lutfunda bulundu. Çoğu zaman gözleri yaşararak anlattığı hâtıralardan, verdiği bilgilerden çok istifâde ettim. Kendilerine şükrân ve minnet borçluyum. Ömer Naîmî Bey'in oğlu Esad Efendigil'in çocukları Ömer Naîmî Efendigil ve Mustafa Efendigil Beylere destekleri, kıymetli yardımları için müteşekkirim.

Bu eser Yusuf Kâmil Paşa Kütüphanesi'nin (Efendigil Koleksiyonu) Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'ndeki yazma kitaplarından istifâde imkânı bulmam sâyesinde meydana gelmiştir. Bana hayatım boyunca unutamayacağım bu kıymetli imkânı tanıyan fakültenin o zamanki dekanı Prof. Dr. İsmail Hakkı

Ünal ve Türk-İslam Edebiyatı Anabilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Mehmet Akkuş Hocalarıma sonsuz teşekkürlerimi ve saygılarımı arz ediyorum.

Kendilerine her müracaat ettiğimde sıcak ilgilerini esirgemeyen, beni yönlendiren, kitabın ilgili sayfalarında görüleceği üzere çeşitli bilgi ve belgelere ulaşmamı sağlayan İSAM Kütüphane ve Dokümantasyon Müdürü değerli Mustafa Birol Ülker Bey'e, onun yönlendirmesiyle yardımlarını gördüğüm yardımcıları Cemil Cahit Can ve Recep Yılmaz Beylere, Türkiye'nin yüz akı kurumlarının başında gelen İSAM Kütüphanesi'nin güleryüzlü, yardımsever personeline müteşekkir ve minnettârım.

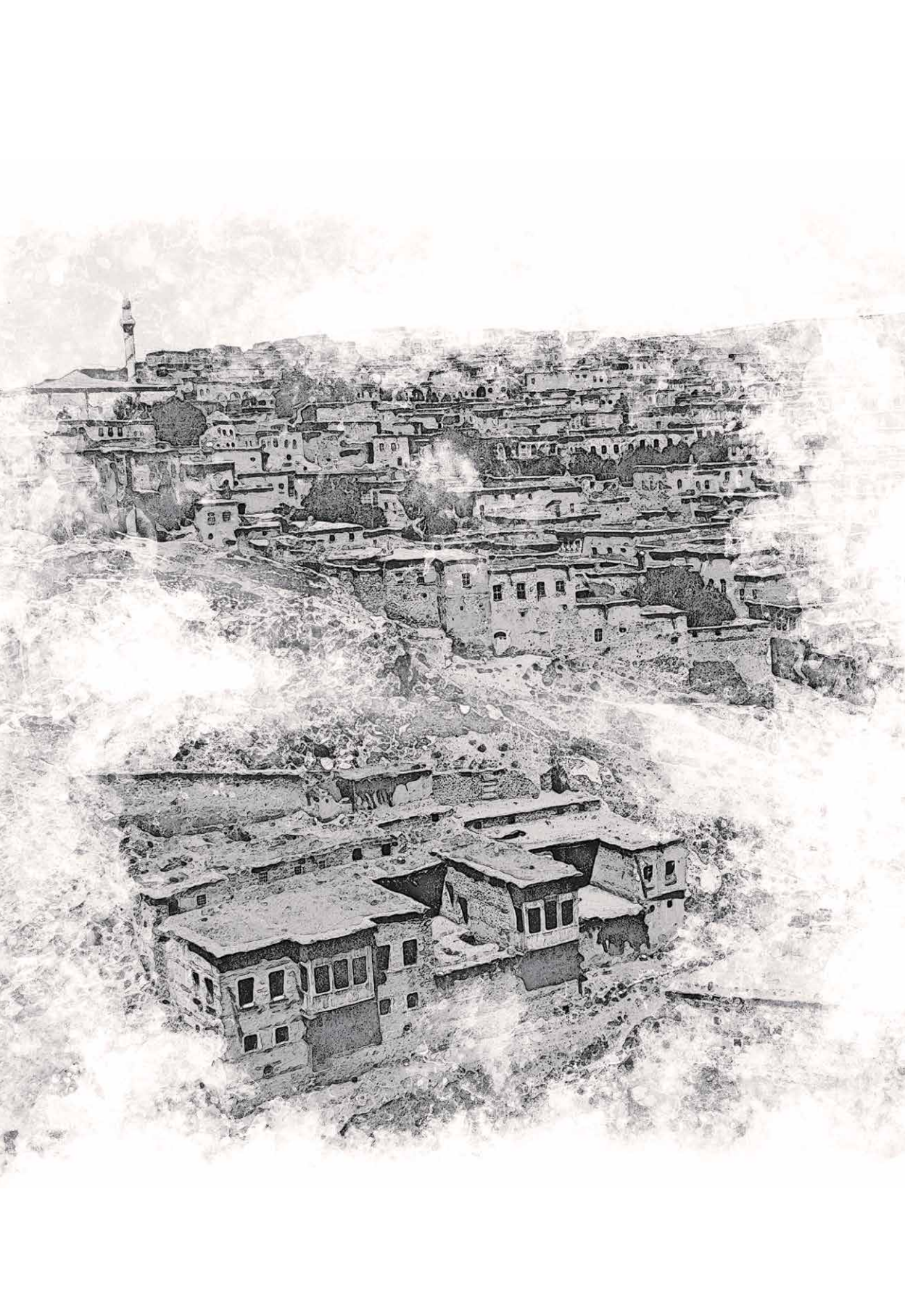
Çalışmamı hazırlarken eser ve fikirlerinden yararlandığım muhterem hocam Prof. Dr. İsmail E. Erünsal'a şükrânlarımı sunarım.

Eserin hazırlık aşamasında görüş ve desteklerine müracaat ettiğim sevgili kardeşim İbrahim'e, değerli meslektaşlarım Doç. Dr. Betül İpşirli Argıt, Dr. Abdullah Uğur, Arş. Gör. Uğur Boran, Arş. Gör. Mehmet Halit Ayar, Arş. Gör. Hüseyin Şıra'ya teşekkür ederim.

Kitabın okuyucuyla sorunsuz bir şekilde buluşması için gerekli bütün direktifleri veren İNTES Genel Sekreteri saygıdeğer Habip Necati Ersoy Beyefendi'ye nezâket ve ilgilerinden ötürü minnet borçluyum.

Son olarak çalışmalarımdan haberdâr olur olmaz benimle iletişime geçen ve büyük bir âlicenâplıkla kitabın yayımını üstlenen Kemâleddin Efendi'nin torunu merhume Nezihe Koloğlu Hanımefendi'nin çocukları, Koloğlu Holding'in değerli yöneticileri Veysi- Naci- Celal Koloğlu Beyefendilere gösterdikleri bu vefâ ve kadirşinâslık münâsebetiyle şükrânlarımı arz eder, geçmişlerine rahmet ve mağfiret dilerim.

Ahmet Karataş
İstanbul 2020

BİRİNCİ BÖLÜM

A) Ana Hatlarıyla XIX. Asır Harput Medreseleri

Harput, coğrafî ve idârî konumu itibâriyle önemli bir merkez olduğu için devlet adamlarının, askerî erkânın, ticâret erbâbının yanısıra ulemânın da alâkasına mazhar olmuştur. İstanbul'dan Türkistan'a, Dağıstan'dan Şam'a, Erzurum'dan Halep'e, Kayseri'den Mısır'a geniş bir coğrafyadan beslenen bu alâka zaman içerisinde Harput'un "menba-ı ilm" (ilim kaynağı), "makarr-ı ulemâ" (âlimler şehri/karargâhı), "ma`den-i ulemâ" (ulemâ ocağı) gibi vasıflarla anılmasını sağlamıştır.[62] Bu durum Harput'u ilim öğrenmek isteyenler için de bir câzibe merkezi hâline getirmiş, açılan medreseler sâyesinde burası aynı zamanda "mecma-ı tulebâ" (öğrencilerin toplanma sâhası) olmuştur.[63]

Ma`mûretülazîz Salnâmelerine ve bu neşriyat esas alınarak yapılan araştırmalara göre XIX. asır Harput'unda aralarında Kâmil Paşa Medresesi'nin de bulunduğu medreseler şunlardı:

1. Alaca Mescid (Mehmed Ağa)
2. Câmi-i Kebîr
3. Cevheriyye
4. Çolakzâde
5. Çötelizâde Ahmed Ağa
6. Çötelizâde Hacı Mehmed Ağa
7. Çötelizâde İbrahim Paşa
8. Çötelizâde İshak Paşa
9. Çötelizâde İsmail Ağa (İsmailiyye)
10. Çötelizâde Süleyman Paşa
11. Esediyye (Arslaniyye)

---

[62] Meselâ bk. BOA, MVL., 0634-045-03/01. İshak Sunguroğlu'nun *Harput Yollarında* isimli eserinin ikinci cildi incelendiğinde yukarıda saydığımız bölgelere dair örnekler görülecektir.

[63] bk. BOA, MVL., 0634-045-03/01.

12. Keşşâfzâdeler
13. Kurşunî (Kurşunlu)
14. Meydan
15. Osman Ağa (Karaçorluzâde)
16. Ömeriyye (Ömer Ağa)
17. Sâre Hatun (Hatuniyye)
18. Şifâhiyye (Şifâiyye, Hacı İshak Ağa)
19. Tevfîkiyye (Fâtıma Hanım)
20. Yusuf Kâmil Paşa
21. Zahriyye (Zâhiriyye, Tâhiriyye, Çukur Medrese)[64]
22. Zıyâiyye (Yusuf Ziya Paşa)[65]

---

[64] Maârif ve Ma`mûretülazîz salnâmelerinde, XIX. asır Harput'unu eğitim tarihi bakımından inceleyen eserlerde hep Zahriyye veya Zâhiriyye şeklinde geçen bu medresenin değişik adlandırmalarına örnek olarak bk. BOA, C. EV., 7/312-313; C. MF., 22/1056; AE. SMHD. II, 23/1415; C. MF. 96/4794; C. MF., 116/5771; AE. SMST. III, 153/12002; C. MF., 158/7888; C. MF., 168/8364; C. MF., 171/8510; C. MF., 173/8634. XIX. asır Harput müftü ve müderrislerinden Hacı Yunus Efendi ile yukarıda ismi geçen oğlu Mehmed Emin Lutfî Efendilerin bir kısmı Efendigil Koleksiyonu'na geçen kitaplarındaki tesâhüb/temellük kayıtlarında bu medrese "Tâhiriyye" ismiyle zikredildiğinden biz de eserimizde bu isimlendirmeyi kullandık.

[65] Bu medreselerin kuruluş tarihleri, bânileri, adresleri, müderrisleri ve öğrencilerinin sayısı vs. mevzular hakkında bilgi için bk. BOA, MF. KTU, 05/534; *Sâlnâme-i Nezâret-i Ma`ârif-i Umûmiyye: 1317*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1317, s. 1374-1375; *Sâlnâme-i Nezâret-i Ma`ârif-i Umûmiyye: 1318*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1318, s. 1546-1547; *Sâlnâme-i Nezâret-i Ma`ârif-i Umûmiyye: 1319*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1319, s. 878-879; *Sâlnâme-i Nezâret-i Ma`ârif-i Umûmiyye: 1321*, İstanbul: Asır Matbaası, 1321, s. 655; *Sâlnâme[-i Vilâyet-i Ma`mûretü'l-azîz]: 1301*, Ma`mûretü'l-azîz: Ma`mûretü'l-azîz Matbaası, 1301, s. 142-143; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ma`mûretü'l-azîz: 1302*, Ma`mûretü'l-azîz: Vilâyet Matbaası, 1302, s. 142-143; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ma`mûretü'l-azîz: 1305*, Ma`mûretü'l-azîz: Vilâyet Matbaası, 1305, s. 109-110; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ma`mûretü'l-azîz: 1307*, Ma`mûretü'l-azîz: Vilâyet Matbaası, 1307, s. 108-109; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ma`mûretü'l-azîz: 1308*, Ma`mûretü'l-azîz: Vilâyet Matbaası, 1308, s. 71-72; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ma`mûretü'l-azîz: 1310*, Ma`mûretü'l-azîz: Vilâyet Matbaası, 1310, s. 49-50; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ma`mûretü'l-azîz: 1312*, Ma`mûretü'l-azîz: Vilâyet Matbaası, 1312, s. 24 (ikinci kısım); *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ma`mûretü'l-azîz: 1325*, Ma`mûretü'l-azîz: Vilâyet Matbaası, 1325, s. 60-61; Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 20-24; Ahmet Aksın, *19. Yüzyılda Harput*, Elazığ: Ceren Ofset, 1999, s. 139-142; *Elazığ Eğitim Tarihi* (yay. haz. Ünal Taşkın- Ahmet

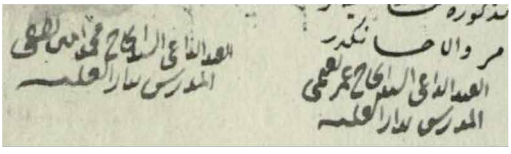
Bunlar dışında Ma`mûretülazîz merkezinde Hacı İzzet Paşa medresesi, merkeze bitişik köylerinden Kesrik'de Hacı Hüseyin Efendi, Mustafa Efendi medresesi, Hoğu'da Hoca Rahmî Efendi'nin ders verdiği medrese, Mollakendi'de de Ahmed Peykerîci medreseleri mevcuttu.[66]

Harput medreseleri, memleketin diğer medreseleri gibi XX. asrın başından itibaren rüşdiyye, idâdî, sultanî, Darü'l-muallimîn, Dârü'l-hilâfe gibi gelecek vâdeden ve mezunlarının kolayca iş bulabildikleri alternatif okullarla rekâbet edememiş, öğrencilerin savaşlara katılmak zorunda bırakılmaları, icâzet alabilenlerin alanlarında eskisi gibi kolaylıkla meslek sahibi olamaması gibi

---

Faruk Güler- Taner Namlı- Tuba Yavaş- Celal Paker), Elazığ: Milli Eğitim Müdürlüğü Yayınları, 2010, s. 50-53; Ünal Taşkın, "Maarif Salnamelerinde Mamuratülaziz", *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS),* VI/3 (2013), 1342-1347. Medrese listesi sâlnâmelerde birkaç istisnâ dışında yukarıdaki gibi sıralanmakla birlikte aynı salnâmelerde Harput hakkında genel bilgi verilirken medrese sayısının on olduğu kaydedilmiştir. (Meselâ bk. *Sâlnâme[-i Vilâyet-i Ma`mûretü'l-azîz]: 1301*, s. 100)

[66] Aşağıda yeri geldikçe isimlerinden sık sık bahsedeceğimiz XIX. asır Harput müftü ve müderrislerinden Mehmed Emin Lutfî Efendi ile Ömer Naîmî Efendi'nin bazı vesîkalarda kendilerinden bahsederken "el-Müderris bi-Dâri'l-aliyye" şeklinde kayıt düştüklerini görüyoruz. Yukarıdaki kaynaklarda Harput'ta "Dârü'l-aliyye" adında bir medresenin varlığından bahsedilmemektedir. "Der-aliyye, Dârü'l-aliyye" esasen İstanbul'a verilen isimlerdendir. Fakat bu iki zâtın orada müderrislik yaptıklarına dair de herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. İstanbul medreselerinin genelini ifade eden "Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye" terkibi ise 1914'teki medrese ıslahâtından sonra kullanılmaya başladığı için bu kişilerin Dârü'l-Hilâfe medreselerini kasdetme ihtimâlleri yoktur. Dolayısıyle, XIX. asrın ortalarında Harputlu bu iki müderrisin "Dârü'l-aliyye müderrisi" terkibiyle neyi kasdettiklerini bilemiyoruz. Bu kullanıma 1260/1845'lerde yazılan bir arz-ı hâldeki imza kısmını örnek gösterebiliriz:

("el-Abdü'd-dâ`î es-seyyid el-hâc Ömer en-Na`îmî el-müderris bi-Dâri'l-aliyye; el-Abdü'd-dâ`î es-seyyid el-hâc Muhammed Emîn Lutfî el-müderris bi-Dâri'l-aliyye." BOA, MVL. 237/19-3. Mehmed Emin Lutfi Efendi için ayrıca bk. *Mecmû`atü'r-resâil*, AÜİF Ktp., Yz. Blm., nr. 38187, vr. 1[a].)

sebeplerle güç kaybına uğramış, akarlarını kaybetmiş, fizikî olarak yenilenememiş, değişen şartlara, çeşitli gelişmelere ve ıslâhata ayak uyduramamıştır. Bütün bu menfî sebepler yüzünden bir çoğu âtıl hâle gelmiş, ayakta kalmaya çalışanlar da 1924'te çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile kapatılmıştır.[67]

[67] Sathî bilgilerin ötesine geçilerek bu medreselerin vakfiyye ve zeyllerine ulaşılması, vakıf kütükleri, tahrir, kayıt, kefâlet defterleri, şer`iyye sicilleri, kütüphane envanterleri, sicill-i ahvâl ve terceme-i hâl varakaları, münşeât mecmuaları, yoklama cedvelleri vs. vesikaların taranması neticesinde meydana getirilecek eserlerin Harput eğitim ve kültür tarihine katkısı izahtan vârestedir.

3) Medrese ve Kütüphanenin Vakfiyyesi

Medrese ve kütüphanenin inşâsı tamamlanıp Kâmil Paşa'nın vakfettiği kitaplar da oraya yerleştirildikten sonra 7 Rebiülevvel 1283/20 Temmuz 1866'da Kâmil Paşa'nın Bebek'teki yalısında şahitler huzurunda bir vakfiyye düzenlenmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan bu vakfiyyede ana hatlarıyla şu hususlar dikkat çekmektedir:

1. Yusuf Kâmil Paşa'nın Harput'ta yaptırdığı medrese Hocamescid Mahallesi'nde olup on iki oda, bir dershane ve bir kütüphaneden ibârettir.

2. Yusuf Kâmil Paşa, medrese ve kütüphanenin uzun ömürlü ve verimli olmasını sağlamak için vakfiyye düzenlenmesini bizzat kendisi istemiştir.

3. Yusuf Kâmil Paşa ve mühürdârı Mehmed Emin Paşa'nın da hazır olduğu mecliste vakfiyye Vekâyi-i Şer`iyye kâtibi ulemâdan Ahmed Kâmil b. Abdullah Efendi'nin nezâretinde, Kazasker Osman Paşazâde Nuri Efendi, İstanbul pâyelilerinden Mehmed Esad Efendi, Hoca Abdülmecid Efendi ve isimleri yazılmayan başka şahitler huzurunda düzenlenmiştir.

4. Yusuf Kâmil Paşa Mehmed Emin Paşa'yı mütevelli tayin etmiş, medrese ve kütüphanenin giderleri, müderris, kapıcı vs. kişilerin maaşları için vakfettiği yetmiş beş bin kuruşu şahitler huzurunda ona teslim etmiştir.

5. Mütevellinin elindeki bu para kuvvetli bir teminât (rehn-i kavî) ve/veya borcu ödeme gücüne sahip bir kefil tarafından her kesesi dört kuruş hesabı üzere kârla her sene elde edilecek yedi bin iki yüz kuruş gelir medrese, kütüphane ve bunlarla ilgilenen kişilere harcanacaktır.

6. Medresenin müderrisi olan hocaefendi eğitim öğretim görevini lâyıkıyla sürdürdüğü gibi kütüphaneye vakfedilen kitapları gözetip korumakla da mesuldür (hâfız-ı kütüb).

7. Bu görevleri karşılığında müderrise her ay yüz ellişer kuruştan senede bin sekiz yüz kuruş verilecektir.

8. Medresenin on iki odasında yatılı kalan bekâr öğrencilere aylık yirmişer kuruştan senelik bin sekiz yüz seksen kuruş dağıtılacaktır.

9. Medresenin hademesine (bevvâb) aylık on kuruştan senede yüz yirmi kuruş verilecektir.

10. Medresenin damı çatısız ve topraktan olduğu için yağışlı zamanlarda "loğ" denilen taş silindirle damdaki toprak tabakasını düzelten, bu tabaka seyreldiği yahut dağıldığında onu loğlayan kişiye (loğkeş) aylık yedişer kuruştan senede seksen dört kuruş ödenecektir.

11. Her sene üç yüz on altı kuruşa keçe satın alınıp medresenin dershanesiyle odalarına serilecektir.

12. Medresenin hâlen müderrisi olan Abdülhamid Hamdî Efendi hayatta oldukça vakfın oradaki mütevellîsidir. Bu vazifesi karşılığında kendisine senelik beş yüz kuruş ödenecektir.

13. Abdülhamid Hamdî Efendi vefât edince çocuklarından hangisi bu medreseye müderris olursa vakfın mütevellisi de o olacaktır.

14. Bu paraların hepsi yukarıda zikredilen kârdan verilecektir. Bundan artakalacak senelik bin beş yüz kuruş lüzumu hâlinde medrese ve kütüphanenin tamirine harcanacaktır.

15. Bina henüz yeni olduğundan şu sıralar tamire ihtiyacı bulunmamaktadır. Ancak mezkur kârdan tamir için ayrılacak miktar başka yere harcanmayıp vakfedilen asıl mâla eklenerek kâra bırakılacaktır. Binanın tamiri icap ettiğinde biriken meblağ tamiri karşılayamayacak durumda olursa mütevelli olan zât hâkimin kararıyla ve mevcut kâr hesabına geri koymak şartıyla başkalarından lüzumu kadar borç alıp binanın tamirini gördükten sonra borcu yukarıda zikredilen kâr hesâbından ödeyecektir.

16. Harput (Ma`mûretülazîz/Elaziz) vâlileri bu vakfı koruyup gözetmekle mesuldür.

17. Vakfın muhâsebe kayıtları her üç senede bir mahkeme kararıyla teftiş edilecektir.

18. Vakfın şartlarının ve gelirlerinin değiştirilmesi, düzenlenmesi, çoğaltılması yahut azaltılması Yusuf Kâmil Paşa'nın elinde ve irâdesindedir.

19. Bu şartlar altında ve şâhidlerin huzurunda yukarıda bahsedilen meblağı teslim alan Mühürdar Mehmed Emin Paşa mütevellilik sorumluluğunu kabul etmiştir.

20. Vakfiyyenin sonlarına doğru Osmanlı vakfiyelerinde bir formalite olarak bulunan vakıftan rücû` ve mütevellinin itirâzı kısmı (murâfa`a) yer almaktadır.[119] Bunu takiben de Ahmed Kâmil Efendi'nin bu vakfın sağlam ve gerekli olduğuna hukuken ve örfen karar verdiği ve bunu da mecliste olduğu gibi anlattığı kısım (hâkim kararı) bulunmaktadır. Böylece vakfın şartları tamamlanmış ve vakfiyye resmiyet kazanmıştır.

21. Vakfiyye "*Her kim işittikten sonra vasiyeti değiştirirse, günahı onu değiştirenin boynunadır. Şüphe yok ki Allah, her şeyi işitir ve bilir.*" meâlindeki âyet (el-Bakara 2/181) ve şâhidlerin isimleriyle son bulmaktadır.

Bu vakfiyyeden on sene sonra 16 Rebiülâhir 1293/11 Mayıs 1876 ve 25 Cemâziyelâhir 1293/18 Temmuz 1876'da Ma`mûretülazîz nâibi Mehmed Tahir Bey tarafından iki zeyl hazırlanmıştır. İlk zeylde medresenin o tarihlerde müderrisi olan Abdülhamid Hamdî Efendi'nin vakfiyyede belirlenen yüz elli kuruşluk maaşının iki yüz elli kuruşa çıkarıldığı kaydedilmiştir. İkinci zeylde bu maaşın da yetersiz olduğu belirtilerek Abdülhamid Hamdî Efendi'nin aylığının dört yüz kuruşa çıkarıldığı ve bu hususun mahkeme kararıyla vakfiyyeye ilâve edilmesinin kararlaştırıldığı yazılmıştır.[120]

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki bir başka vakfiyye defterindeki kayda göre Abdülhamid Hamdî Efendi'nin vefâtından sonra müderris ve mütevelliliğini Kemâleddin Efendi'nin yürüttüğü bu vakıf Cumhuriyet öncesi kurulduğu, medreseler

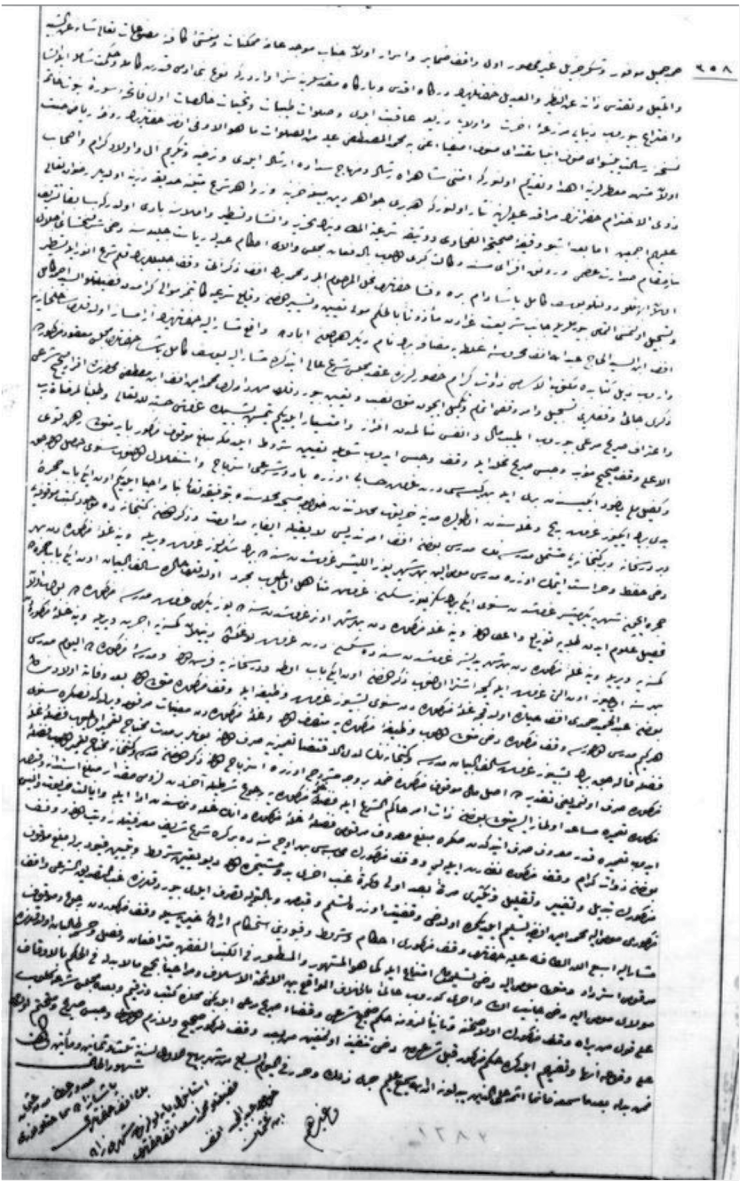
---

[119] Bu hususların anlam ve önemi hakkında bk. Ekrem Tak, *XVI-XVII. Yüzyıl Üsküdar Şer'iyye Sicilleri: Diplomatik Bilimi Bakımından Bir İnceleme*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019, s. 257-273.

[120] VGMA, defter nr. 607, s. 241, nr. 259-260.

kapatıldıktan sonra bir hükmü kalmadığı için İdâre Mahkemesinin 29.8.1936 gün ve 633 sayılı kararıyla mazbût vakıflar arasına alınmıştır.[121]

Vakfiyyenin aslı ve bugünkü harflere aktardığımız şekli şudur:

[121] bk. VGMA, defter nr. 200, s. 121.

10) Medresenin Âkıbeti

TBMM'de 3 Mart 1924'te çıkarılan Tevhîd-i Tedrisât Kanunu'nu takip eden günlerde devrin Maârif Vekili Saruhan Mebusu Hüseyin Vâsıf Bey'in yayımladığı tamimle medreseler kapatılmıştır. Buradaki talebelerin ibtidâî mekteplere yahut lise ve idâdilerin ibtidâi kısımlarına nakline, dinî hizmetlerin yürütülmesi için imam hatip mekteplerinin, din mütehassısları yetiştirmek üzere de Dârülfünûn bünyesinde bir ilâhiyat fakültesinin kurulmasına; müderrislerlerin arzu ettikleri takdirde mekteplerdeki ulûm-ı diniyye (din ilimleri) muallimliklerine tayin edilmelerine karar verilmiştir.[351]

Bu kararlar Kemâleddin Efendi ve onun izini takip eden oğlu Ömer Naîmî Bey'i oldukça üzmüştür. 1916'dan beri Elaziz müftüsü olan Kemâleddin Efendi'nin bu vazifesinin Cumhuriyet idâresinde de devam etmesi onu daha dikkatli hareket etmeye zorlamıştır. Bir yandan Ankara'daki hararetli tartışmaları oğluyla birlikte matbuâttan takip etmiş[352] öte yandan çıkarılan kanunları iyiye hamletmeye çalışarak işin nereye varacağını kestirmeye çalışmıştır. Tevhîd-i Tedrisât Kanunu'nun çıkarıldığı gün hilâfetin de kaldırılması, Ömer Naîmî Bey'e medrese çıkışlı olduğu için lise muallimliğinin verilmemesi, etrafta kılık kıyâfetin değiştirileceğine, sarığın yasaklanacağına dair haberlerin dolaşması kendisinde de diğer ulemâ gibi "dinin elden gittiği" endişesi yaratmış, bu sâikle "olalı" redifli bir gazel yazmıştır.[353] Hem onun hem de Ömer Naîmî

---

[351] Esma Çelik, *Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na Kadar Türkiye'de Medreseler*, yüksek lisans tezi 2000, Ankara Üniversitesi SBE, s. 179-184.

[352] Meselâ o sıralar İstanbul'da askerlik yapan ve Harput'a gazete gönderen küçük oğlu Abdülhamid'e yazdığı mektupta *Tevhîd-i Efkâr*'da Maarif Vekili Vâsıf Bey aleyhine çıkan yazıların bulunduğu bazı nüshaların gelmediğini belirterek onları göndermesini istemiştir. (ŞİMA, belge nr. IM_T12_K067_D610-1_G011_0005)

[353] Bu gazel bilâhare hakkında soruşturma açılmasına, derdest edilmesine, müftülükten alınmasına ve sürgüne gönderilmesine sebep olacak, yaşadıklarının derin etkisinden vefâtına kadar kurtulamayacaktır. Daha teferruatlı bilgi ve gazel için bk. Ahmet Karataş, "Şairini Vazifesinden Edip Sürgüne Gönderen Bir Gazelin Hikâyesi", *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 59/2 (Ankara 2018), s. 83-111.

Bey'in mektuplarında yazdıkları cümleler olan bitenden memnun olmadıklarını göstermektedir.

Efendigil âilesinin gelişmeler karşısındaki fikirleri kendi aralarında bu yöndeyken umûma karşı davranışları ve düşünceleri daha farklıdır. Meselâ hukuk okumak üzere 1925 Eylülünde Ankara'ya gelen Ömer Naîmî Bey oradaki vaziyete hızlıca ayak uydurarak sakallarını kesmiş, birkaç ay evvel "*Atmam onu ölsem de eğer bil ki başımdan*" dediği sarığını çıkarmak zorunda kalmış, yaşadığı teessürü de "*Bugün polis marifetiyle sarığı söktük. Bir memuriyete girersek veya mektep açılırsa şapka da hazırdır. Allah hayırlısını versin. Yirmi seneden beri taşıdığım bir kisveden tecrîd edilirken ağladım.*" cümleleriyle Harput'taki babasıyla paylaşmıştır.[354]

Kemâleddin Efendi bütün olumsuz şartlara rağmen medresedeki hocalık vazifesini aksatmamanın gayreti içerisinde olmuş, ümidini muhafaza etmeye çalışmıştır. Ancak her geçen gün zayıflayan ümidi ve tükenen enerjisi ona şağıdaki beytileri yazdırmıştır:

İsterim hasreylemek tedrîse hep evkātımı
Koymuyor te'mîn-i maksûda fakat mâni` beni

Kat`-ı ümmîd eyledim hep mâsivâsından ***Kemâl***
Eylesin Rabbim hemân kendisine râci` beni[355]

Tevhîd-i Tedrisât Kanunu gereği medreselerin kapatılacağı anlaşılınca Kemâleddin Efendi istişâre gâyesiyle civardaki medreselerde ders veren meslektaşlarıyla mektuplaşmıştır. Bu meslektaşlarından biri Ağın medresesi müderrisi Hasan Fehmî Efendi'dir. Fehmî Efendi'nin Şark İstiklâl Mahkemesince el konulan 20 Mart 1340/1924 tarihli aşağıdaki mektubundan anlaşıldığına göre Kemâleddin Efendi kendisine 29 Şubat 1340/1924'te bir mektup yazarak medreseler hakkındaki şâyiayı ve endişelerini paylaşmıştır. Fehmî Efendi'nin kaydına göre Kemâleddin Efendi'nin ders verdiği mektepteki muallimlerden biri medreselerin kapatılacağını

[354] ŞİMA, belge nr. IM_T12_K067_D610-2_G021_0003.

[355] ŞİMA, belge nr. IM_T12_K083_D804-2_G028_0061.

duyduğunda çok sevinmiş ve "Elhamdülillâh üzerimden büyük bir yük kalktı." diyerek medreseyle ilgili art niyetini izhâr etmiştir. Bu zât daha evvel Maârif Vekâleti'ne mürâcaat ederek medreseyi mektebe dönüştürmek istemişse de muvaffak olamamış biridir. Şimdi de Tevhîd-i Tedrîsât Kanunu'ndan cesâret alarak yeniden ilgili makamlara mürâcaat ettiğine dair haberler alınmıştır. Mektupta isim verilmediği için bahsedilen kişinin kimliği hakkında malumatımız yoktur. Ancak, Kemâleddin Efendi o sıralar kendi medresesinin hâricinde Harput Dârülhilâfe Medresesi'nde de ders verdiğinden Fehmî Efendi'nin kasdettiği medrese muhtemelen burasıdır. Medresenin mektebe dönüştürülmesi için gayret gösteren, vilâyet ve vekâlete yazılar yazanın da müdür olması gerektiği kanaatindeyiz. O sıralar Dârülhilâfe'nin müdürü ise Nâsıh Efendi isminde bir zâttır.[356]

Fehmî Efendi'ye göre mekteple medreseyi kıyaslamak yanlıştır. Çünkü mektep "mamur ve mükemmeldir." Medresenin işleyişi ise kurucusunun koyduğu şartlara ve derslere devam eden talebeye göre değişebilmektedir. Medreselerin kapatılmasıyla ilgili çıkan kanunlar vahiy mahsulü değildir, bunların değiştirilme ihtimâlini de gözardı etmemek lâzımdır. Nitekim *Medâris-i İlmiyye Kānûnu Esbâb-ı Mûcibe Lâyıhası* iki buçuk sene içerisinde değiştiği gibi bu da değişebilir.[357] Fehmî Efendi mektubunun son satırlarında Kemâleddin Efendi'ye medreselerin zorla mektebe dönüştürülme ihtimâlini ve medreselerin Maârif Vekâleti idâresinde İmam Hatip Mektebi ismiyle eğitim-öğretime devâm ettirilmesinin mümkün olup olmayacağını sormaktadır. Dinin ve hukukun kaynağı olması bakımından medreselerin her hâlükârda faaliyetlerini sürdürmesi için neler yapılabileceğinin cevâbını da Kemâleddin Efendi'den bekleyen ve ona göre hareket edeceğini söyleyen Fehmî Efendi mektubunu "Gavs-ı A`zam Efendimiz" dediği Harput'ta mukîm Nakşî-Hâlidî şeyhi Osman Bedreddin Efendi'ye hürmetlerini arz

[356] Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* II, 76, 78.

[357] Bu mevzuyla ilgili teferruatlı bilgi için bk. Arzu Güldöşüren, "İki Farklı Merkez İki Farklı Nizamnâme: 1914 Islâh-ı Medâris ve 1921 Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi", *Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans,* İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2018, s. 585-620.

edip bu konuda mümkünse onun da yardımlarını beklediğini söyleyerek tamamlamaktadır.

Bugünkü harflere aktardığımız mektubun tamamı şöyledir:

Bihî

Huzûr-ı fâzılânelerine

Arz-ı fakîrânemdir ki 29 Şubat 40 târihli resmî ve husûsî emr ü iltifâtnâmelerinizi dest-i tebcîl ile aldım. Minnetdârî-i lutfunuz oldum. Cenâb-ı Hak dâreynde mesrûr ve lutfunuzu mevfûr buyursun. Mektebiniz mu`allimi medâris hakkında beslemekde olduğu rekābet ve sû-i niyyet-i hafiyyesini Tevhîd-i Tedrîsât'a binâen medâris-i ilmiyye seddi emrini işitdiğini müte`âkıb müteşeffî sadr ile "Elhamdülillâh üzerimden büyük bir gâile ref` oldu." diyerek gördüklerini tebşîr ile ızhâr etmişdir. Çünki seferberlik zamânında Ma`ârif'e mürâca`at etmiş idi ki medreseyi mekteb yapdırsın, muvaffak olamadı. O sâika ile bu emrden bi'l-istifâde medresenin mekteb ittihâz edilmesi-çün makāmâta mürâca`at etdiği haber alınmışdır. Vilâyet'e ve Ma`ârif'e arz olunacağı tabi`îdir. Hâlbuki mekteb ma`mûr ve mükemmeldir. Medrese ise vâkıfın şartı talebe-i ulûmun tederrüsüne mevzû` olmasıdır. Ve bu gibi emirler nass-ı kātı` olmas[ı] lâzım gelmez. Nitekim medâris-i ilmiyye kānûnu esbâb-ı mûcibe lâyıhası iki buçuk senede tebeddül etdiği [gibi] bunun da tebeddülü muhtemeldir. Şu hâlde medresenin mektebe terk etdirilmesinde cebr isti`mâli vârid-i hâtır mıdır? Ve bu medresenin de vekâletin idâresi altında İmâm Hatîb Mektebi nâmıyla ibkāsı mümkün müdür? el-Hâsıl medresenin umûr-ı şer`iyye ve dîniyye menşei olmak üzere ibkāsının çâre ne sûretle mümkün ise hatt-ı hareketimizin ta`yîn buyurulmasını himmetinizden bekler, mübârek ellerinizi öperim.

20 Mart 340 [20 Mart 1924]

Ağın müderrisi bendeleri Hasan Fehmî

[Hamiş:] Gavs-ı A`zam Efendimizin dahi mübârek ellerinden öper bi'l-müşâvere himmetlerini beklerim mümkün olursa.[358]

Kemâleddin Efendi Elaziz müftüsü sıfatıyla yürüttüğü faaliyetlerde ve yaptığı açıklamalarda ise hükûmeti savunmuş, hükûmetin aldığı kararların İslâm'ın aleyhine olmadığını anlatmıştır. Hattâ bir beyannâme kaleme alarak bunu vilâyet gazetesi *Ma`mûretülazîz*'in 20 Mayıs 1341 (1925) tarihli nüshasının

[358] ŞİMA, belge nr. IM_T12_K083_D804-1_G001_0004.

ilk sayfasında yayımlatmıştır. Kemâleddin Efendi yazısında şark vilâyetlerindeki bazı kötü niyetli kişilerin hükûmetin medreseleri kapatması ve Kur'an'ı tercüme ettirmeyi kararlaştırmasındaki ana gâyesinin dinin temelini yıkmak olduğuna dair propaganda yapıp cahilleri kandıracakları ihtimâline karşı bu beyânnâmeyi kaleme aldığını ifade etmekte; söz konusu iddiâların gerçeği yansıtmadığını anlatmaya çalışmaktadır. Ona göre Elazizliler Cumhuriyet ve hükûmete itâatin faydasını mutlak şekilde bilen, hükûmete tam ve dâimî sûrette sâdık bir ahâli olduklarını yakın zamanda patlak veren Şeyh Said ayaklanmasını geri püskürterek ispat etmişlerdir. Kemâleddin Efendi bu vesileyle onlara şükranlarını sunmakta ve Teşkilât-ı Esâsiyye Kanunu'nun (Anayasa) devletin dîninin İslâm olduğuna, şerîat ahkâmının yerine getirilmesini de taahhüd ettiğine dair maddelerine atıfta bulunarak Tevhîd-i Tedrisât Kanunu'nun bu taahhüde uygun olduğunu iddiâ etmektedir. Ona göre bu kanunla dinî ve millî eğitim tek çatı altında toplanmış, bu maksatla da imam hatipler ve ilâhiyat fakültesi kurulmuş, hâfız yetiştirmek için Diyanet İşleri Başkanlığınca bütçe ayrılmış ve halkın Kur'an'ı lâyıkıyla anlaması için de çok ayrıntılı Türkçe bir tefsir yazılması hususunda büyük bir fedâkârlık yapmıştır. Binâenaleyh ona göre medreseleri kapattığından dolayı hükûmeti din aleyhtârı gibi göstermek doğru değildir.

Şark İstiklâl Mahkemesi Arşivi'nde yazma bir nüshası da bulunan söz konusu beyânnâmenin aslı şöyledir:

Aded: 1954
20 Mayıs 1341 [20 Mayıs 1925]

Beyânnâme

Guyâ vilâyât-ı şarkıyye havâlîsinde medârisin seddi ve Kur'ân'ın tercemesiyle dînin ortadan kaldırılması ârzû edilmekde olduğuna dâir birtakım ağrâz-ı fâside ashâbının sebük-mağzânı iğfâl içün propaganda yapabilmesi ihtimâli vârid-i hâtır olmağla ber-vech-i zîr arz-ı hakîkate lüzûm görüyorum. Şöyle ki:

Cumhûriyet'in ve hükûmete inkıyâd u itâ`atin maddî ve ma`nevî menâfi`-i külliyesini takdîr eden ve zâten hükûmet-i muhtereme-i Cumhûriyyemize olan sadâkat-i sahîha ve dâimesini hâdise-i zâilede li-

*garazin haklarında sû-i zan perverde eden ba`zı bed-hâhânı hacâlet-i azîmeye dûçâr edecek derecede kavlen ve fi`len isbât etmiş olan Ma`mûretü'l-azîz ahâlî-i muhteremesinin şâyân-ı şükrân olan harekât-ı marzıyyelerini takdîr ederek hükûmet-i Cumhûriyyemizin istinâd eylediği Teşkilât-ı Esâsiyye Kanunu'nun mevâdd-ı mahsûsasından biri "**Cumhûriyet'in dîni dîn-i İslâm**"*[359] *olduğu gibi dîger bir maddesiyle de "**Ahkâm-ı şer`iyyenin infâzını ta`ahhüd eder**" demekle*[360] *istihdâf etdiği gâyeyi tamâmen irâe etmiş olduğunu ve Tevhîd-i Tedrîsât Kanunu ile de tedrîsât-ı milliyye ve dîniyyenin yeknesak bir sûretde cereyânını te'mîn içün tâlî derecede imâm ve hatîb mektebleriyle âlî derecede ilâhiyât fakültesi küşâd ve bu sene huffâz yetişdirmek içün Diyânet Riyâseti büdçesine mebâliğ-i kâfiye vaz` ve Kur'ân-ı mübîni halkın lâyıkıyla anlaması maksad-ı hayri ile tafsîlât-ı muhtelifeyi*[361] *câmi` Türkçe*[362] *bir tefsîrin vücûda getirilmesi husûsunda büyük fedâkârlık yapmış bulunduğunu ihvân-ı dîn-i mübîne arz u beyân ederim.*

Ma`mûretü'l-azîz Vilâyeti Merkez Müftîsi Mehmed Kemâleddin[363]

Ancak Kemâleddin Efendi'nin bu iyi niyetli resmî düşünceleri işe yaramamıştır. Yukarıdaki yazı yayımlandıktan sadece birkaç ay sonra Eylül 1925'te Kemâleddin Efendi'nin otuz yıl boyunca bilfiil

---

[359] Kemâleddin Efendi 20 Nisan 1340'ta kabul edilen Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun 2. maddesine atıfta bulunmaktadır. İlgili maddenin tamamı şu şekildedir: "*Türkiye Devletinin dîni dîn-i İslâm'dır; resmî dili Türkçe'dir, makarrı Ankara şehridir.*" Bu maddenin baş kısmı 11 Nisan 1928 tarihli kanunla maddeden çıkartılarak madde "*Türkiye Devleti'nin resmî dili Türkçe'dir; makarrı Ankara şehridir.*" şeklinde değiştirilmiştir. (bk. *T. Düstur,* XXVI, 170 https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm. Erişim Tarihi: 11.04.2019)

[360] Kemâleddin Efendi Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun 26. maddesine işâret etmektedir. Yukarıya alıntılanan kısım da 11 Nisan 1928 tarihli kanunla maddeden çıkarılmıştır.

[361] *Ma`mûretülazîz* gazetesinde bu ibâre "tefsîrât-ı muhtelifeyi" şeklindedir. (Mehmed Kemâleddin, "Beyânnâme", *Ma`mûretülazîz*, nr. 1954, 26 Şevvâl 1343/20 Mayıs 1341 [20 Mayıs 1925], s. 1.)

[362] Mahkeme arşivindeki vesikada "Türkçe" kelimesi yoktur.

[363] ŞİMA, belge nr. IM_T12_K091_D830_G014_0005; *Ma`mûretülazîz,* nr. 1954 (26 Şevvâl 1343/20 Mayıs 1341/20 Mayıs 1925), s. 1. (Gazetenin bu nüshasını gönderme nezâketinde bulunan Öğr. Gör. Handan Haykır Hanımefendi'ye teşekkür ederim.)

hizmet ettiği Kâmil Paşa Medresesi'yle bütün bağı koparılmış, âidatı kesilmiş, medrese ve kütüphane binâlarına Muhâsebe-i Husûsiyye'ce (İl Özel İdâresi) el konularak askeriye tarafından kullanılması sağlanmıştır.[364] Bu hâdise Kemâleddin Efendi'yi derinden sarsmış, üzüntüsünü Ankara'daki çocuklarına yazmış, bilhassa Ömer Naîmî Bey'den Meclis'teki bazı mebuslarla görüşerek binaları kurtarmasını istemiştir. Ömer Naîmî Bey 28-29 Eylül 1925 tarihli cevabî mektubunda medresenin tahliyesi sebebiyle üzülmemesini, bu olanları Allah'a havâle etmek gerektiğini belirtmiş, bazı zevâtla görüştüğünü onların da kendilerine sabır tavsiye ettiğini yazmıştır. Ömer Naîmî Bey sarığın yasaklandığını, imamlara ve müftülere bile şapka takma mecburiyeti getirildiğini, medresenin artık tâli bir mesele hâline geldiğini, orası asker tarafından işgâl edildiyse bile evlerinin müsâit olduğunu belirterek kitapları eve taşıyabileceğini, isterse orada hususi dersler verebileceğini imâ etmiş, sabırlı ve mütehammil olması gerektiğini hatırlatıp bu duruma üzülmemesini istirhâm ederek "*… mütebâki kalan birkaç sarığın da zevâli pek yakındır. Binâenaleyh medreseyi işgâl vız gelir. Aman ricâ ederiz bunu merâk edip başımıza bir belâ daha açmayasın…*" demiştir. Ömer Naîmî Bey'in "belâ" kelimesiyle birkaç yıl öncesinde gözlerine perde inen Kemâleddin Efendi'nin ciddî bir katarakt operasyonu sayesinde yeniden gözlerine kavuşması mâcerasını kasdetmiş olmalıdır.[365] Tavsiye üzerine bir avukatla görüştüğünü yazan Ömer Naîmî Bey avukatın devletin bu karardan geri dönmeyeceğini, Diyanet'in de yapabileceği bir şey olmadığını söylediğini nakletmiştir. Ömer Naîmî Bey babasına kendisini Harput'ta ikāmete mecbur eden hususun medrese olduğunu, o da kapatıldığına göre Elaziz merkezinde bir ev tutabileceğini, böylece şehre inip çıkarken kullandığı binek hayvan külfetinden de kurtulmuş olacağını söyleyerek onu bazı sözlerle teselli etmeye çalışmıştır. Tafsilatlı mektubun konumuzla ilgili kısımları şöyledir:

---

[364] Aşağıda görüleceği üzere mektuplarda "asker tarafından işgâl"den söz edilmektedir. Bu ifade binalara asker marifetiyle el konulduğunu ve askerlerin bir müddet orayı cebren kullandıklarını göstermektedir.

[365] Daha teferruatlı bilgi için bk. Ahmet Karataş, "Harputlu Efendigil Âilesinin Yakalandıkları Katarakt Hastalığıyla İlgili Manzumeleri", s. 93-94.

[Yusuf Ziyâ Bey] tesâdüfen zât-ı âlînizin 13 ve kısmen 16 Eylül târihli emirnâmenizi verdi. Şimdiye kadar mektup alamadığımızdan Ferid'le gönderilmiş mektuplar vâsıl olmadığından son derece telâşda idik. Eğer o gün mektup almasa idik telgraf yazacak idik. Açar açmaz medreseyi tahliye etdiğinizden teessürünüze müteessir olduk. Şimdi buna dâir hâli arz edeceğim. Teessüre filan gelmez. Pekâlâ evimiz müsâid. Ne yapalım? Ve ilallâhi['l-müştekâ]. Bendenize maddî manevî zahîr olduğunu her fırsatdan bi'l-istifâde arzdan telezzüz eylediğim Said Beyefendi'ye açdım ve icâb ederse Rif`at Efendi'ye beraber gidelim dedim. Cevâben "Efendim ne zararı [var]? Allah daha büyüğünden esirgesin. Bunlar kâmilen olur ve olacak."

Bugün fetvâhânede Din İşleri Reîsiyle görüştük. İmâmlara, müftîlere de şapka vurdurulmuş! Ve yalnız imâmlar esnâ-yı imâmetde isterlerse baş açık isterlerse başka şeyle bulunması şiddetle teklîf olunuyormuş! Redde kādir olmayan mûmâileyh yüzünü kaçırıyormuş. Hattâ istifâ da edecekmiş! Allah etmesin istifâ eder etmez Şer`iyye Vekîl-i Sâbıkı Konyalı Mûsâ Kâzım şapkayı vurmuş bekliyor! Bura ulemâsından Binâmlı Hacı Mustafa Efendi nâmında bir hoca Rif`at Efendi'ye "İstifâ et!" demiş. Said Bey tasvîb etmemiş. Ya`nî mütebâki kalan birkaç sarığın da zevâli pek yakındır. Binâenaleyh medreseyi işgâl vız gelir. Aman ricâ ederiz bunu merâk edip başımıza bir belâ daha açmayasın… Bendenizi görerek zât-ı fâzılânelerine gıyâbî âşık olan zevâtdan mûmâileyh Hacı Mustafa Efendi'ye de açtım. "Aman oğlum yaz, bize sabr u tahammül düşer. Merâkın, mürâcaatin hiç fâidesi yokdur." dedi.

Said Beyefendi'yle bu akşam da Abdülhalîm Bey nâmında bir zâta davetliydik. Envâ`-ı et`ıme-i lezîze ile i`zâz edildik. Bu zât kaymakam mütekāidi. Bir oğlu buranın en birinci muhâmî reîsi ve pek mu`teber biri. Şehremânetinde büyük bir memur. Diğeri bizim hukuk arkadaşı. Said Bey bana "Pederin meselesini ya`nî medrese işini Ekrem Bey'le, yani muhâmî ile, görüş, çâresini söylesin." dediler. Ben de tafsîlen söyledim. "Efendim, 'medrese' yaftası var ya, o kâfidir! Hiçbir çâresi yokdur. Diyânet İşleri karışmaz ve karışsa da fâide vermez. Allah âfiyet versin de evde otursun." dedi. Artık ne yapalım, şuûnât-ı dehre boyun eğmek gerek. Zâten zât-ı devletlerini Harput'da tutan medreseydi. Binâenaleyh emredersen vilâyetde münâsib bir yer îcâr ederek nakil buyur. Hayvan beslemek külfetinden âzâde kalırsın ve

râhat edersin. İnşâallah Küçük'e de[366] *bir me'mûriyet bulursak buradan da biraz yardım ederiz…*[367]

Görüldüğü üzere mektubunda babasını teselli etmeye çalışan Ömer Naîmî Bey de esâsen medreselerinin perişan hâline babası kadar üzülmektedir. Nitekim Şark İstiklâl Mahkemesi tarafından el konulan defterlerinden birine yazdığı 10-11 Haziran 1917 tarihli aşağıdaki şiirinde medreseyi ilmin, dinin, irfân ve ahlâkın menbaı olarak görmektedir:

İlmi bize öğreten medresedir medrese
Dini bize anlatan medresedir medrese

Dünyâda ıyş fikrini ilm-i ledün zikrini
Cümleye tefhîm eden medresedir medrese

Âlime bir yer veren câhili tahkîr eden
Kâfiri tekfîr eden medresedir medrese

Her tarafı her gözü tatlı [olur] her sözü
İlm ile memlû olan medresedir medrese

Kin ü hased bilmeyen fakr u gınâ görmeyen
Âleme irfân saçan medresedir medrese

Her huyun âdîsini ahlâkın âlîsini
Öğreten insânlara medresedir medrese [368]

Çocuklarına çok bağlı olan ve onları husûsî bir terbiyeyle yetiştirmeye ömrünü sarfeden Kemâleddin Efendi onların Ankara'ya gitmelerine çok üzülmüş, teessürünü bir manzumeyle dile getirmiştir. Bu manzumenin aşağıdaki kıt`alarında bir yandan büsbütün yalnız kaldığından öte yandan yetiştirip âlim yaptığı Ömer Naîmî'nin iş için kapı kapı dolaşmasından dert yanmaktadır.

---

[366] "Küçük", Ömer Naîmî Bey'in kardeşi Abdülhamid Hamdî'nin âile içindeki lakabıdır.

[367] ŞİMA, belge nr. IM_T12_K067_D610-2_G040_0002-3.

[368] ŞİMA, belge nr. IM_T12_K067_D610-2_G047_0032. Bu şiir Şark İstiklâl Mahkemesi savcısı tarafından işâretlenmiş ve Efendigil âilesi için hazırlanan iddiânâmenin 43. maddesine konu edilmiştir (ŞİMA, belge nr. IM_T12_K067_D610-1_G003_0007).

Manzumede Kemâleddin Efendi'nin medresesini evinden ayırmaması orayı ne ölçüde sahiplendiğine örnektir:

Beni bîkes bırakıp hânem ile medresede
Gece gündüz nice bin dürlü büyük vesvesede
Gerçi ümmîdim ikisine dahi var ise de
İki oğlum bu Safer içre sefer eylediler

***

Bu da şu memleketin zâhir olan îcâbı
Ehl-i ilm dakk ediyor onun içün her bâbı
Yeter artık buna bir çâre yarat yâ Rabbi
İki oğlum bu Safer içre sefer eylediler[369]

Kemâleddin Efendi medrese ve kütüphane binalarının İl Özel İdâre'ye devrinden, askerlerin orayı cebren kullanmasından ve kendisine revâ görülen muâmeleden Harput kaymakamı Kâmil Bey'i mesul tutmuş, ona kırılmış, selâmı kesmiştir. Bu durum Kâmil Bey'i rahatsız etmiş olmalı ki Ömer Naîmî Bey'in Ankara'dan Sungurzâde Hacı Abdülkadir Efendi'ye gönderdiği mektupta kendisine de selam yollamasından cesâretle ona bir mektup yazmış ve Kemâleddin Efendi'nin durumundan bahsederek onu haksız bulmuş, medreselerin kapatılması kararını savunmuştur. Ona göre bu karar sayesinde dinle insanlık arasına gerilen perde yırtılmış, insanlar özgürleşmiş, zoraki hürmetin yerini samimi muhabbetler almıştır. Dolayısıyle haksız darılmalara gerek yoktur. Mektubun ilgili kısımları şu şekildedir:

Şu kadar var ki medârisin Muhâsebe-i Husûsiyye'ye devri esnâsında size âid medresenin de intikālinden ve bilâhare asker tarafından işgâlinden beri peder-i muhteremleri selâmı kesmiş ve burada ne olursa size yazmak i`tiyâdı zâten ma`lûm bulunmuş olduğundan vaz`iyyetin inkişâfına intizârı zarûrî ve münâsip görmüş idik. Gönderilen selâm vaz`iyyeti tesbît etmiş olduğu cihetle ben de bu mektubu yazıyorum.

Hamd olsun dîn ile beşeriyet arasına gerilen perde yırtılmış ve herkes hisse-i musîbesini bilâ vâsıta ve bizzât ahz u isti`mâle başlamış ve cebrî hürmetler kalkarak yerine mütekābil ve samîmi ihtirâmât kāim

[369] ŞİMA, belge nr. IM_T12_K083_D804-2_G028_0047-48.

olmuş olduğundan vicdânı müteessir etmeyecek gayr-ı muhıkk igbirârlara kulak asmak zamanı geçmişdir. Fırtına ihdâs eden rüzgâra hiddet edip de değnekle denizi dövmek abesdir.[370]

Kemâleddin Efendi Şark İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanıp Samsun'a sürüldüğünde yazacağı bir kıt`ada bu kaymakamı kasdederek "*Kâmil oldu sebeb-i mahv-i Kemâl*" diyecek ve şiire ilâve ettiği dipnotta "*Felâketimizin hemân başlangıcı olan mülgâ Harput kazâsı [kāimmakāmı] Kâmil Bey'dir ki hükûmet konağının yanmasına, kazânın lağvına,* ***medresemizin gasb u hedmine*** *bâdîdir. el-Bâdî azlem [(Kötülüğe) ilk başlayan daha zâlimdir].*" cümleleriyle ona olan kızgınlığını dile getirecektir.[371]

İl Özel İdâresi'nin satılığa çıkardığı medrese binası alıcılar tarafından tamamen yıktırılınca[372] bir devir daha kapanmış; yaklaşık 65 yıl boyunca Harput'un ilim ve irfân saçan bir kandili daha sönmüştür. Kemâleddin Efendi İbnülemin'e gönderdiği 17 Mart 1930 tarihli mektubunda medreseden büyük bir üzüntüyle "*şimdi büsbütün münhedim ve harâb bulunan medrese-i mukaddesemiz*" şeklinde bahsetmektedir.[373] Yine ona yolladığı 31 Mayıs 1930 tarihli terceme-i hâlinde de "*…uhdemde bulunan dersi`âmlık, müderrislik vesâir vezâif-i vakfiyye-i mütenevvi`a ma`âşât ve muhassasâtı büsbütün kat` u hânedân-ı ilmimize meşrût ve mahsûs olan Kâmil Paşa Medrese-i şerîfesi de âidât-ı mu`ayyenesi evvelce alınarak elimden nez` edilip muhâsebe-i husûsiyye tarafından satılmağla bi'l-külliye hedm ü tahrîb edildiğinden mâddeten ve ma`nen ile'l-ebed mutazarrır ve müteessir olarak dûçâr-ı azîm-i ıztırâb ve min külli'l-vücûh "hırfetü'l-edeb"den hisseyâb oldum.*" diyerek yaşadığı ıztırâbın ve felâketin büyüklüğünü vurgulamakta ve teessürünün ebediyyen bitmeyeceğini belirtmektedir.[374] Bugün kendisinden hiçbir iz kalmamış olan medresenin arazisinin bulunduğunu düşündüğümüz mıntıka ve civarı otopark, yeme-içme mekânı olarak kullanılmaktadır.

---

[370] ŞİMA, belge nr. IM_T12_K083_D804-1_G007_0006.

[371] Kemâleddin Harputî, *Dîvânçe,* vr. 18[b].

[372] *a.g.e.*, vr. 36[b]; İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri,* II, 861.

[373] İÜNEK, İbnülemin Mektup Koleksiyonu, dosya nr. 239.

[374] Kemâleddin Harputî, *Dîvânçe,* vr. 36[b].

Kemâleddin Efendi bir nüshasını kendine bıraktığı birini de 1930'da İbnülemin'e gönderdiği terceme-i hâlinin sonuna Arapgirli Muhyiddin Mekkî'nin [Çağpar, ö. 1936] Kâmil Paşa Medresesi hakkında yazdığı gazele yaptığı tahmisi bir zamanlar talebe seslerinin yankılandığı o "mukaddes medresenin" hazin bir yâdigarı olarak ilâve etmiştir. Söz konusu kısım Kemâleddin Efendi'nin takdim cümleleriyle birlikte şu şekildedir:

> *Müderris-i müftehiri olduğum Kâmil Paşa Medresesi hakkında sâbık fırka kumandanı, kāimmakām, edîb-i şehîr Muhyiddin Mekkî Bey'in*[375] *vaktiyle*[376] *yazdığı eş`âr-ı rakîkaya o sırada âcizâne yazmış bulunduğum tahmîs, mezkûr medrese-i mukaddese-i mütederrisemizin hâtır-nişân bir yâdigâr-ı hazîni olmak üzere tahrîr ü îrâd ederek ifâdâtıma hitâm veriyorum.*
>
> *Medâris ulûm çarhının mâhıdır*
> *Hafâyâ-yı ilm-i ledün çâhıdır*
> *Ma`ârif mebânîsinin şâhıdır*
> *Medâris İlâh'ın nazargâhıdır*
> *Füyûz-ı dırahşânı kudsî eser*
>
> *Medâris hakîkatde mücellâ-yı nûr*
> *Ki eyler cehâletden insânı dûr*
> *Beher hücresidir misâl-i kusûr*

---

[375] Mehmed Muhyiddin Mekkî Bey Osmanlı'nın son dönem komutanlarından ve edîplerindendir. Aslen o dönem Harput'a bağlı bir kasaba olan Arapgirli olmakla beraber 1290/1874'te Mekke'de doğmuştur. Tahsilinin ardından birçok askerî görevde bulunmuştur. Muhyiddin Mekkî Bey Kemâleddin Efendi'yle Birinci Dünya Savaşı'nda görev yaptığı Ma`mûretülazîz'de tanışmış olmalıdır. "Arapgirlioğlu" künyesiyle çeşitli edebî eserlere imza atan Muhyiddin Mekkî Bey'in *Tuhfe-i Mekkî, Vatan Daha Güzel* ve *Güzel Rumeli* adlı kitapları Ma`mûretülazîz Vilâyet Matbaası'nda basılmıştır. Kemâleddin Efendi onun 1915'te İstanbul Matbaa-i Halk-ı Osmanî'de basılan *Yeşil Yaprak* isimli şiir kitabı ve İstanbul Orhaniye Matbaası'nda 1919'da neşredilen *Yeni Mevlid-i Nebevî* başlıklı eserini takdir eden manzumeler yazmıştır (bk. Kemâleddin Harputî, *Dîvânçe,* vr. 21[a]-22[a]). (Muhyiddin Mekkî hakkında daha teferruatlı bilgiler ve kaynaklar için bk. Yaşar Şenler, *Hayatı Eserleri ve Edebiyat Anlayışıyla Muhiddin Mekkî,* Konya: Palet Yayınları, 2011, s. 9-11; a.mlf., "Unutulmuş Bir Yazarımız: Muhiddin Mekkî", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,* IV/8 [2014], s. 1-16.)

[376] Bu kelime İbnülemin nüshasında yoktur, terceme-i hâlin Canan Efendigil Karatay'ın arşivinde bulunan müellif nüshasında bulunmaktadır (s. 22).

Medâris neşâtıyla mağbût hûr
Cinândan münezzel kusûr-ı güher

Medâris dürer-pâş-ı ebhâr-ı nûr
Tecellî-geh-i hâs-ı ezhâr-ı nûr
Medâris eder neşr-i esrâr-ı nûr
Medâris mecârî-i enhâr-ı nûr
O ferden denizler olur cilveger

Felekde güneş bir şeh-i dehr ise
Kevâkib zalâma birer kahr ise
Cehâlet benî Âdem'e zehr ise
Güzel şey ufuklarda bir mihr ise
Medâris güneşden de pür zîb ü fer[377]

Muhyiddin Mekkî'nin gazelini Kemâleddin Efendi'nin oğlu Ömer Naîmî Bey de tahmîs etmiştir. Şark İstiklâl Mahkemesi Arşivi'ndeki defterlerden birinde bulunan aşağıdaki tahmisin "Nazîre" başlığı taşıması Ömer Naîmî Bey'in bunu babasının şiirine karşılık yazdığını göstermektedir. Tahmîs muhtemelen erken yaşlarda yazıldığı için birtakım kusurlar barındırsa da Ömer Naîmî Bey'in medreseler hakkındaki müsbet fikir ve kanaatini göstermesi bakımından önemlidir:

Avâlim ulûmun dergâhıdır
Medâris o bâğın zafergâhıdır
Belâbil-i irfân sehergâhıdır
Medâris İlâh'ın nazargâhıdır
Füyûz-ı dırahşânı kudsî eser

Medâris ki dünyâya şevk u sürûr
Ve sanki cihânda birer nûr-ı Tûr
Semâhatde olmuşdu misl-i bahûr
Medâris neşâtıyla mağbût hûr
Cinândan münezzel kusûr-ı güher

Medâris ziyâsıyla âsâr-ı nûr
Medâris kemâliyle hârid vakûr

[377] Kemâleddin Harputî, *Dîvânçe*, vr. 38^{b}-39^{a}.

Medârisle insânda îsâr olur
Medâris mecârî-i enhâr-ı nûr
O ferden denizler olur cilveger

Hayâtın safâsı müzehher ise
Ma`ârif safâdan da ekber ise
Ma`ârifle insân münevver ise
Güzel şi`r ufuklarda bir mihr ise[378]
Medâris güneşden de pür zîb ü fer[379]

Ömer Naîmî Bey yıllar sonra *Elazığ* Gazetesinde yayımladığı bir şiirinde Elazığ'ın diğer vilâyetlere nazaran her açıdan geri kaldığını üzüntüyle belirtmiş ve aşağıdaki mısrâlarında bir zamanlar irfan yurdu olan memleketinde artık gençlerin eğitim göreceği müesseselerin kalmadığını, var olanların da yetersiz olduğunu söylemiştir:

Okuma çağında binlerce yavrum
Üst üste mektepte okur Elaziz

Yetecek mektebin, mektepte sıran
Bulunmaz otursun çocuk Elaziz

Bu derde çâre yok bulan da olmaz
Dâima ihmâlde kalan Elaziz

Bir zaman muhtelif mektebler vardı
İrfân yurtlarındı senin Elaziz

Yüksek mekteplere açıktı bağrın
Kaptılar elinden gitti Elaziz

Tâliin tersine dönünce birden
Bakmadı yüzüne kimse Elaziz[380]

---

[378] Bu mısrâdaki "şi`r" kelimesi Kemâleddin Efendi ve İbnülemin nüshalarında "şey" şeklindedir.

[379] ŞİMA, IM_T12_K067_D610-2_G047_0014-15.

[380] Naimi Efendigil, "Elaziz Destanı", *Elazığ*, 29 Ekim 1955, sy. 1654, s. 1.

İKİNCİ BÖLÜM

1) Kuruluşundan Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Kadar Yusuf Kâmil Paşa Kütüphanesi

Kâmil Paşa Medrese ve Kütüphanesinin yapı planı hakkında bilgiye tam sahip olmamakla birlikte medresenin inşâsını müteakip kütüphanenin ona eklemlendirildiğini yahut bu maksatla aynı çatı altında yeniden geniş bir oda inşâ edildiğini zannediyoruz.[381] Dönemin Ma`mûretü'l-aziz valisi Ahmed İzzet Paşa'nın Yusuf Kâmil Paşa'ya yazdığı arîzada "*…medrese-i şerîfenin… derûnunda müceddeden inşâsı irâde buyurulan kütüphâne…*" cümlesini kaydetmesi kütüphanenin medreseden bağımsız bir binâ olmadığını göstermektedir.[382] Osmanlı'da "kütüphane" tabiri kadrosu, teşkilatı, işleyişi olan tam teşekküllü bir müessesenin yanında herhangi bir medrese odasının köşesindeki bir raf kitap için de kullanıldığından[383] Kâmil Paşa Medresesi bünyesindeki bir odalık "kitaplık" o dönemin Harput'u için önemli bir kütüphane sayılmaktaydı. Müderris, talebe ve ziyâretçilerin istifâde etmesi maksadıyla oluşturulmuş bu geniş odanın sorumluluğu Abdülhamid Hamdî Efendi'ye, onun vefâtından sonra da oğlu Mehmed Kemâleddin Efendi'ye âitti. Çalışmamızın ilgili bölümünde ele aldığımız vakfiyyede görüleceği üzere müderrislik yanında hâfız-ı kütüplükle de vazifelendirilen Abdülhamid Hamdî Efendi'ye bu görevleri karşılığında her ay yüz ellişer kuruştan senede bin sekiz yüz kuruş verilmesi kararlaştırılmıştı.

---

[381] bk. Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* II, 30. Burayı ziyaret etmiş olan İbnülemin Mahmud Kemâl Bey'in "medrese ve kütüphane" diyerek ikisini ayrı ayrı zikretmesi bunların farklı binalar hâlinde yapıldığını akla getirmekteyse de bunu teyid edecek karinelerden mahrumuz. (bk. İbnülemin, *Kemâlü'l-Kâmil,* vr. 126^{a}-126^{b}; a.mlf., *Son Sadrazamlar,* I, 245 [dipnot])

[382] BOA, MVL., 654-72/1.

[383] İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik,* İstanbul: Timaş Yayınları, 2015, s. 18.

İnşâsı tamamlandıktan (1280/1863'ün güz ayları)[384] yirmi yıl sonra (1301/1883-1884) kayıtlara geçen ilk bilgiye göre bu medrese kütüphanesinin kitap sayısı 300'dür.[385] Takip eden on beş yıl içinde bu sayı 500'e ulaşmıştır.[386] Dokuz yıl sonraki (1325/1907) kayıtta da 500 sayısı değişmemiş görünmektedir.[387] Eldeki verilere göre burası Çötelizâde Hacı Mehmed (Memi) Ağa'nın 1210/1795'te yaptırdığı Kurşunî Medresesi Kütüphanesinden sonra Harput'un en çok kitaba sahip kütüphanesiydi.[388] Kurşunî'de o yıllarda yaklaşık 1000 kitap bulunmaktaydı.

Yusuf Kâmil Paşa, mühürdârı Emin Paşa'nın istirhâmıyla Beyazıt'taki konağında mahfuz "*binlerce cild nefis ve nâdir kitabı ihtivâ eden husûsî kütüphane*"sini[389] vefâtına yakın Harput'taki medresesinin kütüphanesine bağışlamaya râzı olmuştur. Ancak kitapları nakletmeye fırsat bulamadan vefât edince Emin Paşa Kâmil Paşa'nın eşi Zeynep Hanım'a mürâcaat etmiş, onun da muvâfakatını almıştır. Ne var ki kethüdâları Giritli Hüseyin

---

[384] Maârif ve Ma`mûretülazîz Salnâmelerinde kütüphanenin inşâ tarihi ("târih-i te'sîs") 1285/1868-1869 olarak gösterilmekte ve bu konuyla ilgili yapılan bütün çalışmalarda söz konusu tarih tekrar edilmekteyse de Osmanlı Arşiv belgelerindeki yazışmalar medresenin 1279/1862'nin güz aylarında, kütüphanenin de bir yıl sonra 1280/1863'ün aynı aylarında tamamlandığını göstermektedir. Kaldı ki Yusuf Kâmil Paşa 1283/1866'da düzenlediği vakfiyyede medrese müştemilâtını sayarken "*binâ ve ihyâ eylediğim on iki bâb hücre ve bir dershâne ve bir kütübhâneyi müştemil medrese…*" şeklindeki kaydıyla medresenin yapı işlerinin tamamen sona erdiğini beyan etmektedir. (Ayrıntılı bilgi ve belgeler için yk. bk. "Medresenin Kurulması", "Medrese ve Kütüphanenin Vakfiyyesi" bölümleri.)

Maarif ve Ma`mûretülazîz Salnâmelerindeki 1285/1868-1869 kaydına örnek için bk. *Sâlnâme-i Nezâret-i Ma`ârif-i Umûmiyye: 1316,* İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1316, s. 1177; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ma`mûretü'l-azîz: 1325*, s. 61.

[385] *Sâlnâme[-i Vilâyet-i Ma`mûretü'l-azîz]: 1301*, s. 144.

[386] BOA, MF. KTU., 5/94; *Sâlnâme-i Nezâret-i Ma`ârif-i Umûmiyye: 1316*, s. 1177.

[387] *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ma`mûretü'l-azîz: 1325*, s. 61.

[388] 1249/1833'te Çötelizâde Hacı İbrahim Paşa tarafından yaptırılan İbrahim Paşa Medresesi Kütüphanesinde de Vilâyet salnâmelerine göre 300 kitap bulunmaktaydı. Sunguroğlu bazı Harput ulemâsının evlerinde sayısı 1500'lere varan hususi kütüphanelerin olduğunu kaydetmektedir. (II, 30-31.)

[389] İbnülemin *Kemâlü'l-Kâmil,* vr. 126^{b}-127^{a}. İbnülemin burada kütüphanenin dağılıp yok olduğunu söylerken *Son Sadrazamlar*'da "Prens Halim Paşa'nın o kıymetdâr kitapları ne yaptığını bilmiyorum." demektedir (*a.g.e.*, I, 245).

Hâkî'nin mesâfenin uzaklığını ve maddî şartları ileri sürerek buna mâni olması kitapların Harput'a intikâlini imkânsız hâle getirmiştir. Zeynep Hanım'ın vefâtından sonra bu kıymetli kütüphane kardeşi Halim Paşa'ya geçmiş, Emin Paşa'nın Halim Paşa nezdindeki teşebbüsleri de neticesiz kalınca kütüphane Halim Paşa'nın çocukları elinde dağılıp yok olmuştur.

İbnülemin *Kemâlü'l-Kâmil*'de yukarıdaki serencâmı şu cümlelerle kaydetmektedir:

> *Peder, Paşa'nın vefâtına karîb beş on bin cild kütüb-i nefîsesinin Harput'daki kütüphâneye gönderilmesine müsâ`ade buyurmasını recâ eder. Müşârünileyh kemâl-i memnûniyetle muvâfakat eder. Vefâtında peder keyfiyeti hanımefendiye arz eyler. Onun da muvâfakatini istihsâl ederse de Kethüdâ Hüseyin Hâkî 'Bu kadar kitabın Harput'a kadar gönderilmesi dünyânın parasına mütevakkıfdır. Şimdi hâl müsâid değildir.' diye mâni` olmuş, bîçâre pederin ikdâmât-ı hayırhâhânesi -birtakım hayırsızların şeâmetiyle- netîcesiz kalmışdır. Hanımefendinin vefâtında -sâir emvâl ve eşyâ ile berâber- bu kitaplar da Halîm Paşa'ya intikāl etdiğinden peder yine teşebbüsâta kıyâm eylemiş ise de bu def`a da kimseye söz anlatamamışdır. Nihâyet kütüb-i mezkûre Halîm Paşazâdelerin dest-i kıymet-nâşinâsânesine düşerek mahv u nâ-bedîd olmuşdur.* [390]

Bununla birlikte, medrese ve kütüphanenin vakfiyyesinde açıkça belirtildiği üzere Yusuf Kâmil Paşa kütüphanenin inşâsını müteakip Harput'a kendi mührünü taşıyan bir miktar yazma ve matbu kitap göndermiştir.[391] Bu kitaplar "Efendigil Koleksiyonu" içinde günümüze kadar gelmiştir.

Emin Paşa da Abdülhamid Hamdî Efendi'ye yolladığı -çalışmamızın girişinde ele aldığımız- 30 Aralık 1896 tarihli mektubunda bu meseleleri anlatmış, sonra Kâmil Paşa Medrese ve Kütüphanesinin teşekkülündeki emeklerini hatırlatarak bu müessesenin dünya durdukça varlığını sürdürmesi ve her türlü

[390] bk. İbnülemin, *Kemâlü'l-Kâmil,* 126[b]-127[a].

[391] VGMA, defter nr. 607, nr. 259, s. 241.

ilerlemeye mazhar olması için çalışmayı kendisine mühim bir vazife saydığını bilhassa vurgulamıştır.[392]

İbnülemin 30 Aralık 1896'da Abdülhamid Hamdî Efendi'ye gönderdiği mektupta babasının yazdıklarına benzer şeyler yazmış, kütüphanenin kıymet kazanmasına çok ehemmiyet verdiğini, bunun için elinde geleni yapacağını yazmış ve onu hizmetlerinden dolayı tebrik etmiştir. Mektubun konumuzla ilgili kısmı şöyledir:

> *Kütübhânenin tezâyüd-i şeref ve intizâmı hasbe'l-münâsebe ind-i âcizânemizde pek mu`tenâ bir ma`nâ olduğu-çün taraf-ı fakîrânemize mürâca`at ve istifsâr-ı keyfiyet olunduğu hâlde hemân i`tâ-yı cevâb ve husûl-ı maksada bezl-i sa`y-i bî-hisâb kılınacağının arz u te'mîniyle mûcib-i mübâhât-ı mahsûsa bildiğim teveccühât-ı celîle-i kemâlât-perverîlerinin bekāsını recâ ve iltifât-ı aliyye-i tahrîrâtlarından dolayı bilhâssa arz-ı teşekkürât-ı bî-intihâ ederim.*
>
> *Görsün dilerüz bu mülk ü millet*
> *Senden daha şânlı şânlı hıdmet*
>
> *Rabbim seni çok mu`ammer etsün*
> *Her niyyetine muzaffer etsün*[393]

Gerek Emin Paşa, gerekse İbnülemin teminâtlarının gereğini yerine getirmiş, medrese ve kütüphanenin bilhassa ilgili devlet kurumlarıyla olan meselelerini çözmeye çalışmış, Ma`mûretülazîz vâlileriyle irtibâta geçerek onları bu müessesenin hukukunu muhâfazaya teşvik etmişlerdir.

Abdülhamid Hamdî Efendi'nin vefâtından sonra medresenin mütevelli ve müderrisliğine geçen oğlu Kemâleddin Efendi, babasının izini takip etmiş, medrese ve kütüphanenin maddî-manevî ma`mûriyetini idâme ettirmiştir.[394] Onun döneminde kütüphanedeki kitap sayısının aşağıda teferruatlıca görüleceği üzere üç bini aşması buraya olan sevgisini ve bağlılığını göstermesi bakımından önemlidir.

---

[392] ŞİMA, belge nr. IM_T12_K083_D804-1_G020_0019.

[393] IM_T12_K083_D804-1_G020_0008. Ayrıca bk. Ahmet Karataş, "İbnülemin Mahmud Kemal İnal ile Kemaleddin Harputî Efendi'nin Mektuplaşmaları-I", s. 144.

[394] İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, I, 245.

Kemâleddin Efendi 1919'da katarakt sebebiyle geçici körlük yaşadığında kitaplarından ayrı kalmanın hüznünü manzûmelerinde dile getirmiş, kendisini bu dertten kurtarıp kitaplarına yeniden kavuşturması için göz yaşları içerisinde Allah'a yakarmıştır. Meselâ o dönemde söylediği aşağıdaki kıt'asında kitaplarının her birini Hz. Yusuf'a benzetmekte, Hz. Yakub'un bir tek Yusuf'u kaybetmesiyle gözlerine perde indiğini, kendisinin ise milyonlarca sevgiliye değer kitaplarından ayrıldığını, dünyaya karşı "of" demesinin sebebinin bu hicrân olduğunu ifade etmektedir:

Eyledi Ya`kûb'u gamlı firkati bir Yûsuf'un
Olmuş idi her kitâb ise birer Yûsuf bana
Ben ki milyonlar kadar mahbûbdan ayrılmışım
Lâyık olmaz mı demek dünyâya karşı uf bana[395]

Kitaplarla "yâr ü hem-dem" iken gözlerini kaybetmeyi "ölmeden önce ölmek" gibi gören Kemâleddin Efendi, öğrenme ve öğretme faaliyetinden mahrum kalmanın kendisini yaşayan ölü hâline getirdiğini söylemektedir:

İşte budur ölmeden evvel ölüm
Kapladı mâdâm ki hırmân beni

Bende ki yok kudret-i tedrîs-i ilm
Bir müteharrik ölüdür san beni[396]

Samimi bir edâyla dile getirdiği

Bırakma bu hâliyle yâ Rab Kemâl'i
Kitâblar mu`attal kala kendi hâlî

Bir an etmez iken zamânını tazyî`
Bütün boş geçer şimdi rûz u leyâli

Zavallı ne yapsın nasıl vakti geçsin
Kitaplarla idi bütün iştigâli[397]

---

[395] ŞİMA, belge nr. IM_T12_K083_D804-2_G028_0034.

[396] ŞİMA, belge nr. IM_T12_K083_D804-2_G028_0036. (Daha geniş bilgi için bk. Ahmet Karataş, "Harputlu Efendigil Âilesinin Yakalandıkları Katarakt Hastalığıyla İlgili Manzumeleri", s. 75-95.)

şeklindeki beyitler onun kitaplarla olan kuvvetli irtibatını göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Şiirlerinden anlaşıldığı üzere vaktinin çoğunu babası gibi medresede kitap mütâlaasıyla geçiren Kemâleddin Efendi bir yandan virâneye dönen Harput'un bazı ulemâsının alâkasızlıktan dağılan kütüphanelerini kendi kütüphanesine katıp onları koruma gayreti içerisinde olmuş,[398] bir yandan da yeni çıkan eserleri matbuattan takip ederek İstanbul ve Ankara'dan sipariş edip kütüphanesini sürekli zenginleştirmiştir.[399]

Efendigil âilesiyle alâkalı bazı anekdotların aktarıldığı Canan Efendigil Karatay Arşivi'ndeki dosyada[400] yer alan bir bilgiye göre Ömer Naîmî Bey babası Kemâleddin Efendi'ye Türk Tayyâre Cemiyeti'nin düzenlediği Tayyâre Piyangosu'nun büyük ikrâmiyesi kendisine çıkarsa o parayla ne yapacağını sormuş, Kemâleddin Efendi de "Olmayacak bir şey sordun ama söyleyeyeyim. Beş liraya bir sandık şeker alırdım eve. Kalan parayla da Mısır'dan kitap getirtirdim." şeklinde cevap vermiştir.[401]

Kemâleddin Efendi, içinde ömrünün en verimli anlarını geçirdiği, hâtıralarını sakladığı, varlığını borçlu hissettiği

---

[397] ŞİMA, belge nr. IM_T12_K083_D804-2_G028_0036.

[398] Harput müftülerinden Hacı Yunus Efendi'nin oğlu müderris Hacı Mehmed Efendi'nin 1500-2000 ciltten müteşekkil hususi kütüphanesi buna örnek verilebilir. (Sunguroğlu, *Harput Yollarında,* II, 276.) Mehmed Efendi'nin hayattayken gözünden bile sakındığı (buna dair bir hâtıra için bk. *a.g.e.,* II, 30-31) bu zengin kütüphane vefâtından sonra "şunun bunun elinde kalmak suretiyle dağılmış, geriye kalan kısmı ise Kâmil Paşa Medresesindeki kütüphaneye alınmıştı." (*a.g.e.,* II, 276)

[399] Meselâ Ankara'daki çocukları Ömer Naîmî ve Abdülhamid Beylere gönderdiği 12 Haziran 1926 tarihli mektubunda İsmail Habib'in (Sevük) Maârif Vekâleti neşriyâtı arasından çıkan ve fiyatı yüz kuruş olan *Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi*'ni istemektedir. (ŞİMA, belge nr. IM_T12_K067_D610-2_G036_0002)

[400] Bu dosya Ömer Naîmî Bey'in kızı avukat Bedihe Emek'in (ö. 2011) diş hekimi olan oğlu merhum Sinan Emek tarafından hazırlanmıştır.

[401] Kemâleddin Efendi'nin Şark İstiklâl Mahkemesi tarafından el konulan evrakı arasında Türk Tayyare Cemiyeti'nin "1926 senesine mahsus birinci büyük piyangosu" bileti de vardır. 26 Haziran 1926'da çekilişi yapılacağı duyurulan bu piyangonun büyük ikrâmiye miktarı 25.000 liradır. (ŞİMA, belge nr. IM_T12_K083_D804-1_G006_0028-29.)

medresesine el konulduktan sonra bütün kitapları günlerce evine taşımış, konağının bir odası, harem dâiresi, sofa ve şahnişin kitap ve evrakla dolmuştur.[402] Yalnızca bir isimden ibâret kalan Yusuf Kâmil Paşa Kütüphanesi de hâliyle "Efendigil Kütüphanesi"ne dönüşmüştür.

Kemâleddin Efendi ve Ömer Naîmî Bey 27 Temmuz 1926'da gözaltına alındıktan sonra Efendigil konağı didik didik aranır. Konaktaki kitaplar tek tek sayılıp sayfaları karıştırılır, sayfa aralarında bulunan mektup, zarf, kağıt parçaları gibi evrâka el konulur. 29 Temmuz 1926 tarihli tutanağa göre "1531" adet olarak tespit edilen kitaplar iki odaya sığdırılarak odaların kapıları mühürlenir.[403] Bir başka belgede ise kitapların sayısı "nâmütenâhi" olarak nitelendirilmiştir.[404]

Aşağıda daha teferruatlı bir şekilde anlatacağımız üzere bu kitapların sayısı 1973'te 2846 cilt olarak belirlenmiştir. Kitaplar üzerinde yaptığımız çalışmalar sayesinde bunların 887 cildin yazma olduğunu tespit etmiş bulunuyoruz. Bu durumda eski harfli matbu olanların sayısı da 1959'dur.

[402] bk. Oğlu Abdülhamid'e yazdığı 27 Şubat 1926 tarihli mektup. ŞİMA, belge nr. IM_T12_K083_D804-1_G012_0025.

[403] ŞİMA, belge nr. IM_T12_K067_D610-1_G004_0014.

[404] ŞİMA, belge nr. IM_T12_K067_D610-1_G004_0013.

2) Kütüphanenin Âkıbeti

Kemâleddin Efendi 1927'nin sonlarında sürgünden döndükten sonra, yaşadıklarının tesiriyle dünyevî meselelerden el etek çekmiş, sıhhati elverdiği ölçüde vaktinin tamamını kitaplara ayırmıştır. Vefâtından sonra kütüphaneyi o sıralar El`aziz'de avukatlık yapan çok sevdiği büyük oğlu Ömer Naîmî Bey sahiplenmiş, buradaki kitapların medreseler kapatıldıktan sonra dağılan, çalınan, öteye beriye nakledilen Harput'un diğer kütüphanelerindeki kitapların âkıbetine uğramasına mâni olmuştur. Ömer Naîmî Bey 1956'da İstanbul'a taşınmış, ancak kitaplar 1972 yılına kadar Elazığ'daki evinde kalmıştır. 1966'da vefât etmesi üzerine farklı iş ve mesleklerle uğraşan çocukları büyük fedâkârlıklarla oluşturulan ve gerek medreseden, gerekse büyük dedelerinden itibaren silsile silsile kendilerine intikâl eden aralarında yüzlerce yıllık kitapların bulunduğu bu asırlık kütüphaneyi dağıtmayarak devlete bağışlamanın yollarını aramışlardır. Ömer Naîmî Bey'in oğlu emekli subay Esad Efendigil (d. 1921- ö. 1999) babasına bu kitapları kendisinden sonra âileden artık kimsenin okuyamayacağını, kitapların bakımsızlıktan çürüyeceğini söyleyerek emr-i Hak vâki olduktan sonra bunları bağışlamaları için izin vermesini istirhâm etmiş ve onun muvâfakatını almıştır. Esad Bey, babasının vefâtını müteakip âilenin bütün fertlerinin rızâsı ve yazılı onaylarıyla kitapları bir devlet kütüphanesine bağışlamak için teşebbüste bulunmuştur. Buna göre önce Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ne mürâcaat etmiştir. Fakat kütüphane yetkililerinin kitapların bağışçılar tarafından tek tek sayılması ve tasnif edilmesi karşılığında alabileceklerini söylemeleri üzerine Esad Bey buna güç yetiremeyeceklerini ifâde ederek kitapları buraya bağışlamaktan vazgeçmiştir. Durumdan haberdâr olan Ömer Naîmî Bey'in Ankara Hukuk Mektebi'nden sınıf arkadaşı ve yakın dostu, dönemin Ankara Cumhuriyet Başsavcısı Murat Baha Soysal (ö. 1990) Esad Bey'i iknâ ederek kitapları Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi dekanı Prof. Dr. Yaşar Karayalçın aracılığıyla Milli Kütüphane'ye bağışlamak istemiştir. Milli Kütüphane yetkililerinin isteksiz tavırları ve "Kitapları getirin inceleyelim, uygun bulursak alırız." demeleri

üzerine Esad Bey kızmış ve buradan da vazgeçmiştir.[405] Bunun üzerine Baha Soysal o sıralar Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dekanı olan, geçmişte (1948) Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kitaplık Müdürlüğü de yapan Prof. Dr. Neşet Çağatay'la irtibâta geçmiş, Çağatay'ın kitapları kayıtsız şartsız ve memnuniyetle, üstelik âilenin isteklerine de uyacakları sözüyle kabul edeceğini söylemesi üzerine resmî işlemlere başlanmıştır. Öte yandan kitapların Elazığ'dan Ankara'ya götürüleceğini duyan Elazığ eşrâfından bazı kimseler dönemin Elazığ müftüsü Ömer Bilginoğlu'nun oğlu bölge vâizi Halil Bilginoğlu riyâsetinde Esad Bey'i evinde ziyâret ederek içinde Harput medreselerinin vakfiyyelerini taşıyan kitapların varlığı sebebiyle bu kütüphanenin esâsen Harput'a ait olduğunu, şahsî mal gibi telakki edilemeyeceğini vurgulayarak Elazığ dışında çıkarılmasına rızâ göstermeyeceklerini söylemiş ve Esad Bey'i iknâ etmek için dil dökmüşlerdir. Fakat Esad Bey gelen heyete kütüphaneyi yurtdışına çıkarmadığını, kimseden kaçırmadığını, Ankara'nın da bu memleketin bir şehri olduğunu, isteyenin oraya giderek dilediği kitabı alıp okuyabileceğini; mümtaz bir müessese olan Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi ile resmî görüşmeler yapıldığını, ayrıca bu hususta babasının samimi dostu Başsavcı Baha Soysal'a söz verdiğini, sözünden dönemeyeceğini ifade etmiş ve heyetin ısrarlı taleplerini geri çevirmiştir.

Netice itibariyle Esad Efendigil, AÜ İlâhiyat Fakültesi'yle resmî işlemleri Baha Soysal'ın vekâletinde tamamlamış ve bütün kitapları oraya bağışlamıştır. Fakültenin dekanı Prof. Dr. Neşet Çağatay 06. 07. 1972 gün ve 887 sayılı yazıya istinâden İslam Tarihi Kürsüsü asistanı ve kendisinin de doktora talebesi Mustafa

[405] Esad Bey'le yapılan mülâkat notlarında bu yetkilinin Prof. Dr. Adnan Ötüken olduğu yazılmaktaysa da bu bilgi doğru değildir. Zira Efendigil âilesinin kitapları bağışlamakla uğraştığı dönemde Adnan Ötüken'in Milli Kütüphane'yle bir alâkası bulunmamaktadır. Ötüken'in Milli Kütüphane Müdürlüğü yaptığı yıllar 1946-1957 ile 1960-1965 arasıdır. 1965'te Kültür Müsteşarı olmuş, kısa süre sonra azledilmiş, 1967-1971 arasında liselerde edebiyat öğretmenliği yapmış, 1971'de emekli olarak İstanbul'a taşınmış, 1972'nin ilk aylarında ise (2 Mart) vefât etmiştir. (bk. Necmeddin Sefercioğlu, *Türk Millî Kütüphanesinin ve Çağdaş Kütüphaneciliğin Kurucusu Adnan Cahit Ötüken,* Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2015, s. 4-5.)

Fayda'yı idari personelden şoför Mustafa Kara'yla birlikte kitapları teslim almak üzere Elazığ'a göndermiştir. Çağatay, Mustafa Fayda'ya "Aman evladım! Albayın dediğinden çıkmayın, ne derse yapın; kitapları alıp gelin." diye sıkı sıkı tembih etmiştir.[406] Ömer Naîmî Bey'in Saray-ı Atîk (Sarayatik) Mahallesi İstasyon Caddesi'nde bulunan 31 numaralı evine gelen Mustafa Fayda ve Mustafa Kara burada Esad Bey, çocukları Ömer Naîmî, Muhammed Mustafa ve Yalçın Necmi, komşusu Nihat Saraç'ın üç oğlu ile birlikte yedi gece bütün kitapları teker teker raflardan indirip silmişler, Esad Bey'in birkaç tane yaptırdığı "Harputlu Efendigil Ailesi Bağışı 1972" yazılı mühürle mühürlemişler, hepsini kutulara yerleştirerek her birinin üzerine içinde kaç cilt bulunduğunu yazıp bağlamışlardır. Elazığ'da eşrâfın uyguladığı baskıdan çekinen Esad Bey Mustafa Fayda'ya akşamları gelip çalışmasını istemiş, bir hafta boyunca bir otelde konaklayan Mustafa Fayda gündüz dinlenmiş, akşamları eve gelmiş, onun gözetiminde geç saatlere kadar kitaplar mühürlenip sayılmış ve kolilenmiştir. Kitaplarla doldurulan kırk altı büyük koli yine bir akşam vakti Nevzat Cevdet Sanaç idaresindeki 23 AD 634 plakalı kamyona yüklenmiş, üzeri brandayla örtülerek Fakülte'nin şoförü Mustafa Kara'nın refâkatinde Ankara'ya gönderilmiştir.[407] Esad Efendigil yeğeni Sinan Emek'e yaptığı açıklamada kitaplar Ankara'ya doğru yola çıkarken ağladığını, bununla birlikte "paha biçilmez eserlerin bulunduğu bu kütüphanenin dağılmadan lâyık olduğu yere bağışlanmasının" kendisine huzur verdiğini söylemiştir.

17.07.1972'de 1054 sayılı resmî yazıyla AÜ İlâhiyat Fakültesi'nde aralarında kütüphane müdürü Asaf Demirbaş'ın da bulunduğu bir heyet tarafından kutular içerisinde teslim alınan kitaplar o şekilde bir odaya kilitlenmiş, anahtarı da Başsavcı Baha Soysal'a teslim edilmiştir. Baha Bey'le birlikte Tefsir Kürsüsü

---

[406] Bu bilgiyi muhterem hocam Prof. Dr. Mustafa Fayda 27 Şubat 2020'de kendisiyle yaptığım görüşmede bana aktardı. Esad Efendigil Erzurum'da istihkâm teğmeniyken 1948'de kışlada geçirdiği bir kaza sebebiyle bacağını kaybetmiş ve askeriyeden ayrılmak zorunda kalmıştı. Neşet Çağatay'ın ondan "Albay" diye bahsetmesi asker kökenli olmasından dolayıdır, yoksa Esad Efendigil "albay" rütbesine ulaşamamıştır.

[407] Mustafa Fayda Ankara'ya otobüsle dönmüştür.

asistanı Orhan Karmış ve kütüphane uzmanı tarihçi İhsan İnan 08.01.1973'e kadar altı ay boyunca "*ciddi ve zahmetli bir şekilde çalışarak*" kitapları tespit ve tasnif etmişler, bunların isimlerini ve müelliflerini ihtivâ eden bir liste meydana getirmişlerdir. Buna göre Efendigil Koleksiyonu'nun 860 adet yazma, 1986 matbu olmak üzere toplam 2846 kitaptan oluştuğu ortaya çıkmıştır. Yapılan tasnife göre matbu kitapların 1700'ünün tek nüsha, 286'sının ise mükerrer yahut aynı numaraya kayıtlı (tek ciltte toplanmış) nüshalardan oluştuğu görülmüştür. Bu yekûna noksan nüshalar dahil edilmemiş, onlar bilâhare birleştirilerek ciltlettirilmek üzere sayı dışı bırakılmıştır. Orhan Karmış ve İhsan İnan'ın hazırladıkları kitap listesi başından beri işe nezâret eden Baha Soysal tarafından iki defa daktilo edilerek dekanlığa verilmiştir. Bu listeden biri ve sayım sonuçları Prof. Dr. Neşet Çağatay'dan sonra dekan olan Prof. Dr. Necati Öner'in 26.03.1973 tarih, 632 sayılı teşekkür yazısı ile birlikte Esad Efendigil'e gönderilmiştir. Kitaplar üzerindeki çalışmalar bittikten sonra Fakülte Kütüphanesi'nde biri camekânlı olmak üzere özel iki bölüm oluşturulmuş, camekânlı kısma Efendigil Kolaksiyonu'nun yazma eserleri, ikinci kısma da matbu olanlar yerleştirilmiş, her iki bölüme üzerlerinde "Harputlu Efendigil Ailesi Bağışı, Basılı: 1986/Yazma: 860" yazılı sarı pirinç levhalar asılmıştır.[408]

Necati Öner'in yukarıda bahsi geçen teşekkür yazısı şudur:[409]

---

[408] Buraya kadar kaydettiğimiz bilgiler Prof. Dr. M. Canan Efendigil Karatay'la 05.06.2015'te Kadıköy Kızıltoprak'taki muâyenehânesinde, 13.10.2019 ve 28.10.2019'da Kadıköy Moda'daki evinde yaptığımız görüşmelerden, halazâdesi merhum Talat Turhan Bey'le (ö. 2017) 06.06.2015'te Üsküdar Kuzguncuk'taki evindeki mülâkatımızdan, Karatay arşivinde bulunan Sinan Emek'in Esad Efendigil'le yaptığı söyleşi notlarından ve yine bu arşivdeki resmî yazılardan elde edilmiştir. Ayrıca bk. Muzaffer Ayhan Kara (ed.), *Atatürk'ün Yarbayı Talat Turhan İçin Ne Dediler*, İstanbul: İleri Yayınları, 2004, s. 201-202.

[409] Baha Soysal, Esad Efendigil'e yolladığı 09.01.1973 tarihli mektubunda bu yazının müsveddesini kendisinin hazırladığını yazmaktadır (aş. bk.).

T. C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
Sayı : 632

Ankara : 26 / 3 / 1943

EFENDİGİL AİLESİ'Nİ temsil eden sayın Esat Efendigil'e

Memleket bilimine hizmet etmiş ve çevresine feyiz vermiş Harput'un muhterem Efendigil ailesinin Fakültemiz Kütüphanesine hediye ve teberru etmek lutfunda bulundukları kıymetli eserler, Sayın Baha Sosyal'ın da haftalarca süren gayret, alâka ve yardımları ile tesbit ve tasnif edilmiş ve listeleri çıkarılarak Kütüphanemize mal edilmiştir. 2846 adet kitabı muhtevi olan bu listenin bir nüshası bilgi için yazımız ekinde sunulmuştur.

Kütüphanemizde özel bir köşeyi dolduran bahse konu eserler bundan böyle de genç dimağlara ışık tutacak ve ilelebet sahiplerinin ruhlarını şad etmeye vesile olacaktır.

Böylece bilime değer veren Harputlu Efendigil Ailesi'nin bu armağanı nesiller boyu, ilim yapmak ve ilme hizmet etmek istiyenlere değerli bir kaynak olarak kalacaktır.

Böyle değerli bir kitaplığı, en isabetli bir karar ve görüşle Fakültemize bağışlayan, hayırsever Efendigil ailesinin bütün mensup ve mirasçılarına bu çok kıymetli bağışlarından dolayı A.Ü.İlâhiyat Fakültesi adına teşekkür ve şükran duygularımızı belirtir saygılarımı sunarım.

Dekan
Prof.Dr.Necati Öner

45 yıllık arkadaşı, samimi dostu Ömer Naîmî Bey'e[410] vefâ borcu olarak başından beri bu işin sorumluluğunu üstlenen ve çıkan bütün pürüzleri çözen Baha Soysal gelişmelerden Esad Bey'i de haberdâr etmiştir. Onun Canan Efendigil Karatay'ın arşivinde

[410] Ömer Naîmî Bey babasına yazdığı mektuplarda zaman zaman Ankara'daki arkadaşlarından da bahsetmiştir. Bunlardan biri de Baha Bey'dir. Ömer Naîmî Baha Bey'in kızkardeşi Habibe Hanım'ın verem sebebiyle genç yaşta vefât ettiğini (1926) babasına yazınca Kemâleddin Efendi Habibe Hanım'ın vefâtına tarih düşürmüş ve bu manzumesini 16 Mayıs 1926 tarihli mektubunda oğluna göndererek Baha Bey'i bundan haberdâr etmesini istemiştir. Kezâ Ömer Naîmî de Habibe Hanım için bir manzume kaleme almıştır (ŞİMA, IM_T12_K083_D804-1_G002_0015-16; IM_T12_K067_D610-2_G047_0059-60).

bulunan iki mektubu bu çabasını, samimiyetini ve vefâ duygusunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Bu mektuplardan 21.09.1972 tarihli olanı şöyledir:

Baha Soysal
35. Sokak, N. 38 Bahçelievler, Ankara

Sevgili Esatcığım,

Senin deden, Elazığ vilayeti merkez müftüsü Mehmed Kemâleddin Efendi Cumhuriyet'in ilk devirlerinde İstiklâl Mahkemesine sevk edilmiş ve kusurlu görülmemişse de yine de Samsun'da ikâmete memur edilmiş ve baban da Hukuk Fakültesinde okuması için Ankara'da kalmaya mecbur edilmişti.

Büyük babanın Samsun'da ihtiyaç içinde bulunduğu sıralarda 9 Nisan 1927 tarihinde, yani babanla ben Hukuk'un ikinci sınıfında iken Dahiliye Vekâletine (İçişleri Bakanlığı) yazdığı uzun bir dilekçesi elime geçti. Orada hayatı müddetince hükumete sadâkat göstererek yaptığı bütün hizmetlerini sıralamış bulunuyor. Bir yerinde "Geçmiş yıllardan kalan adi kilim gibi eşyaya bile 'antikadır' diye itibar edilirken şu zamanda benim gibi daha bir misli elli seneye kadar ancak yetişebilir, az çok okur yazar ve yüzlerce seneden beri Türkiye'de devam edegelmiş ilmî bir eski hânedânın âcizâne hayırlı halefi olduğu âşikâr olan ilim adamı bir şahsiyetin -ki ondan hâlen ve gelecekte milletin ferdlerinin faydalanması mümkündür- eski bir kilim parçası kadar da kadir ve kıymetten mahrum edilip gurbet diyarında böyle hareketsiz ve muhtaç ve maaşı kesilip zaruret içinde takatsiz ve aç bırakılması manen ve maddeten mücahit ve garp hükumetlerinin bütün mânâsıyla mukallidi ve fevkalâde yeniliği sever olan hükûmet-i âdilânemizin takip etmekte bulunduğu makul usûle ve garbın hâllerine aslâ uygun olmadığı meydandadır." denilmekte, memleketine ve memuriyetine avdetine müsâade edilmesi istenmektedir.

Bu yüce zâtın ceddi olduğu ilmî hânedânın eserleri de bugün tozları silinerek milletin çocuklarına, din ve ilim adamlarının istifâdesine sunulmaktadır. Böylelikle dedenin arzusu vechile milletin fertleri bu kütüphaneden faydalandıkça kendisinin ve bu eserlere göz nuru dökmüş olan yüce ecdâdınızın ruhu şâd olacaktır. Bu ilim hazinesinin millete ve İslâm dinini inceleyecek olan genç dimağların önüne serilmesine sebep olan sen ve diğer hissedârlar en hayırlı halef olduğunuz için bu hareketinizin sevabı büyük olacak ve sadaka-i câriye

kabilinden sizleri dünyada ve âhirette mesud edecektir. Ben de bu kitapların asırlık tozları ile bulanıp tasnîfine yardım etmekten küçük bir sevap hissesi alabilirsem yegâne kazancım ve sevincim olacaktır. Dedenin sözünü ettiğim dilekçesi ile bazı tapu senetlerini ve diğer hususi evrâkın hâtıra değeri olanlarını münâsip bir zamanda sana vermek üzere saklıyorum.

Bugüne kadar 750 cilt kitabı elden geçirdik. Kuvvetli Arapça bilen az olduğu için daha süratli tespite imkân olamıyor. Tespit işine 15 gün sonra devam etmek üzere yakında ben kaplıcaya gideceğim. Tespitten sonra sizlere bir liste ile bir teşekkür mektubu gönderteceğim. Bundan sonra da kitaplar teker teker kütüphane memurluğunca elden geçirilerek ayniyata alınacak ve kütüphanede yerlerine konacak, ciltleri bozuk olanlar ciltlenecektir. Birçok seneler kapakları açılmayan kitaplar sanki yeniden hayata kavuşmuş, canlanmış olacaklar senin onlardan ayrılık göz yaşlarına mukabil onlar da sevinç içinde olacaklardır. Her okuyanın Allah razı olsun demesi sizleri huzura kavuşturacaktır.

Mukadder Ablanın[411] *sana ve Hafize Hanım'a*[412] *selamlarını ve gözlerinizden öptüğünü bildiririm. Ben de gözlerinizden öper, hepinize âfiyetler ve iyi günler dilerim.*

Baha Soysal (imza)

Baha Bey kitapların tasnif işini tamamladıktan sonra hem neticeden haberdâr etmek hem de kütüphanede koleksiyonun bulunduğu kısma asılacak levha meselesini danışmak üzere Esad Bey'e bir mektup daha yazmıştır. 09.01.1973 tarihli mektup şu şekildedir:

Baha Soysal
35. Sokak, N. 38 Bahçelievler, Ankara

Sevgili Esatcığım,

Aylardan beri devam eden kitapların devir ve teslim işi nihâyet dün sona erdi. Dün gece daktilolarını da yaptım. 63 sahife oldu. İmzaları ikmâl ettirdim. Şimdiye kadar bu kadar muntazam devir görmedik diyorlar. Size yazacakları teşekkür mektubuna destek olmak

411 Rabia Mukadder Soysal (ö. 1989). Baha Bey'in kendisi gibi hukukçu eşidir. (Hayatı hakkında kısa bilgi için bk. "Yargıtay'dan Haberler", *Yargıtay Dergisi*, III/2 [Nisan 1977], s. 170.)

412 Esad Bey'in hanımı (ö. 2017).

üzere ben kendim bir müsvedde hazırladım. İnşaallah daha iyisini yazarlar. O yazıya kitapların listesini de ekleyeceklerdir. Kitapların pek çoğu maalesef noksan. Buna mukabil birçok nâ-tamam kitaplar da var. Bunları da sayısız olarak verdim. Siz bunları birleştirebilirseniz kütüphaneye mâl edersiniz dedim. Teslim ettiğim kitapların adedi şöyledir: 1700 basılı kitap, 860 yazma kitap, 286 aynı numaraya kayıtlı ciltler ve ikinci nüshalar. Toplam 2846.

Kitapların yazma olanları hususî bir bölümde, basılı olanları da alt katta sıralanmıştır. Ciltler teker teker fişe yazılırlarken silinecek ve tamirleri yapılacaktır. Bu işe gayret gösteren ve toz toprak içinde çalışma lutfunda bulunanlara sizin nâmınıza teşekkür ettim. Listenin sonunda göreceğiniz notta da bu konuya rastlayacaksınız.

Basılı ve yazılı kitaplar ayrı ayrı yerlerde oldukları için iki ayrı levha yaptırmak gerekiyor. Bugün bu maksatla levhacıları gezdim. Kabartma, cam, plastik olanları var. Fakat ben dâimî kalması ve asırlarla bozulmaması için pirinç levha üzerine gömme siyah yazıyı uygun buluyorum. Fakat bu yazının her biri 400 liraya mal olacaktır ki bu mikdarı da fazla buldum. Başka levhacıları da gezeceğim. Ama pirinçten vazgeçmek niyetinde değilim. 50x20 boyunda olmasını uygun buluyorum. Bu levhanın büyüklüğüne göre fiyat artışları olacağı da muhakkak. Bilmem sen ne dersin? Nihayet karar sizindir.

Biz yakında İstanbul'a geleceğiz ve bayramı müteakip de geleceğiz. Bana o zamana kadar bir cevap ver. Hepinizin bayramlarınızı tebrik eder, gözlerinizden öperiz.

Baha Soysal (imza)

Yusuf Kâmil Paşa Medresesi Kütüphanesi'nin kitapları Efendigil âilesinden AÜ İlâhiyat Fakültesi'ne geçtikten sonra kütüphane tasnifi içerisinde "Efendigil Koleksiyonu" adıyla bütünlüğü muhafaza edilerek Baha Bey'in yaptırdığı pirinç levhanın asılı olduğu özel bölmelerde araştırmacıların istifadesine sunulmuştur. Fakat bilâhare kütüphanenin bütün kitapları elden geçirilmiş, Efendigil Koleksiyonu'nun bütünlüğü de bozularak önce eski harfli matbu kitapları Dewey Onlu Sınıflama Sistemi'ne göre tasnif edilip kütüphanenin diğer eserleri arasına dağıtılmıştır. Koleksiyondaki yazma eserler de Yazma Eser Bölümü'nde fakültenin diğer yazmalarıyla karıştırılarak Dewey Sistemi'ne göre ayrıca tasnif edilmiştir. Bugün artık araştırmacıların AÜ İlâhiyat

Fakültesi Kütüphanesi'nde Efendigil Koleksiyonu'nu bir bütün hâlinde, eskiden olduğu gibi özel bölmesinde görme imkânı yoktur. Senelerce süren ısrarımıza rağmen koleksiyondaki eserlerin listesinin ve o yıllara ait yazışmaların kütüphane arşivinde bulunmadığı yetkililer tarafından bize ifade edilmiştir. Dolayısıyle, çalışmalarımızı tamamlarken ulaşabildiğimiz Canan Efendigil Karatay özel arşivindeki Baha Soysal'ın riyâsetinde hazırlanan liste sayesinde eserlerin önemli bir kısmının isimleri ve künyelerine ulaşabilmekteyiz. Ancak bu liste de aşağıda izah edeceğimiz üzere bir çok yönüyle eksiktir. Bugün bir araştırmacının fakülte kütüphanesinde Efendigil Koleksiyonu'ndaki eserler üzerinde çalışabilmesi için önce Fakülte'nin eski harfli yazma-matbu bütün kitaplarını tek tek eline alıp her kitabın ilk yahut son sayfalarına bakarak buralara vurulan "**Efendigil Âilesi Bağışı 1972**" yazılı mührü bulması ve bunları diğerlerinden ayırması gerekmektedir. Biz de Efendigil Koleksiyonu'ndaki yazma eserler üzerindeki çalışmalarımızı kütüphanenin topyekun sahip olduğu 2097 cilt yazma eseri birer birer inceleyip "Efendigil" mühürlü olanları seçerek gerçekleştirebildik. Her cilt üzerinde müstakil olarak çalışmak bir yana, başlıbaşına bu tespit bile haftalarımızı almıştır. Ne yazık ki, kütüphane raflarındaki yetmiş bini aşkın matbu kitabı[413] tek tek inceleyip eski harfli olanları ayıklamak, sonra bunlar arasından "Efendigil" mühürlü olanlarını bulmak, böylece Harput Yusuf Kâmil Paşa Kütüphanesi'nden intikâl eden matbu kitapları tespit etmek bugünkü şartlarda mümkün değildir. Kaldı ki temellük kayıtları yahut bazı hususi notlardan hareketle bu koleksiyona ait olduğu anlaşılan bazı kitaplara -muhtemelen gözden kaçtığı için- mühür vurulmamıştır. Bunları söz konusu karinelerden hareketle tespit nisbeten mümkünse de herhangi bir iz taşımadığı gibi mühür de vurulmamış başka eser varsa onları tespit etmek artık imkânsız hâle gelmiştir. Buna rağmen kütüphanenin rafları arasında günlerce çalışarak eski harfli matbu eserlere bakıp bunlar arasında Efendigil mührü taşıyanları bize koleksiyon hakkında bir fikir verecek kadar mütâlaa etmeye gayret gösterdik.

[413] Sayı için bk. http://katalog.ankara.edu.tr/uhtbin/cgisirsi/x/x/0/49/ [Erişim: 19.12.2019]

Baha Soysal listesi sadece kitap ve müellif adı yazılmak suretiyle oluşturulduğundan sağlıklı bir netice vermemektedir. "*Efendigil Ailesine Ait Kütüphane Münderecâtı*" başlıklı 63 daktilo sayfasından oluşan bu listede ayniyat, demirbaş yahut tasnif numaraları yoktur. Çünkü kitaplar bu listenin teşekkülünden sonra kütüphane raflarına yerleştirilmiştir. Liste incelendiğinde onlarca kitap ve müellif isminin yanlış yahut eksik tespit edildiği görülmektedir. Listenin bazı yerlerinde eser veya müellif ismi tespit edilememiştir. Bunun yerine "*fıkıh kitabı, kelâma dair, belâgat hakkında, Arapça yazma bir mecmua, şiirler, manzume kitabı, bazı notlar, çeşitli kitaplardan iktibâslar, müteferrik risâleler, açıklamalar, çeşitli faydalı notlar, çeşitli konular, karışık*" gibi ifadeler yazılıp geçilmiştir. Keza bu listeye eserlerin matbuysa yayım yeri ve yılı, yazmaysa telif/istinsâh tarihi ve yeri gibi eseri tanıtacak bilgiler de yazılmamıştır. Mevzubahis liste dışında Canan Efendigil Karatay arşivinde biri eski harfli olmak üzere iki liste daha vardır. Koleksiyondaki 903 kitap isminin sıralandığı 20 sayfalık eski harfli listede birkaç istisnâ dışında müellif isimleri başta olmak üzere eseri tanıtacak diğer bilgiler yoktur. Buraya kaydedilen eserler Tefsire Müteallik Kitaplar, Ehâdîs-i Şerîfe, Akaid ve Fıkıh Kitapları, Tarih Kitapları, Muhtelif Kitaplar, Nahve ve Kıraate Âid Kitaplar, Ulûm-ı Âliyeye Âid, Dîvânlar, Edebiyât, Fârisî Kitaplar" gibi başlıklarla sıralanmıştır. 23 daktilo sayfasından oluşan diğer liste ise eski harfli olanın bugünkü harflere aktarılmış hâlinden ibârettir. Kimler tarafından hazırlandığını bilmediğimiz bu listelerdeki bazı eser adları Baha Soysal'ın daktilo ettiği 63 sayfalık listede de AÜ İlâhiyat Fakültesi'nin dijital veritabanındaki katalogunda da bulunmamaktadır.

Kütüphane yetkililerinden aldığımız bilgiye göre bu koleksiyonun hususi katalogu da hazırlanmamıştır. Kütüphane şefi sayın Burhan Uluışık Bey'le yaptığımız görüşmelerde kurşun kalemle yazılmış 159 sayfalık "*Harputlu Efendigil Ailesi Bağış Kitaplarından Kütüphane'de Üç Nüshadan Fazla Bulunan Eserlerin Listesi*" başlıklı kitap listesine ulaştık. 2959 matbu kitabın künyesinin yazılı olduğu bu listedeki mükerrer eserleri çıkardığımızda sayı 1849'a düşmektedir. Ancak gelişigüzel yazıldığı anlaşılan bu listeden de sağlıklı bir netice çıkarmanın

imkânı yoktur. Kaldı ki bu "mükerrer" eserlerin âkıbetinin ne olduğunu, başka kurumlara verilip verilmediğini, kaçının Fakülte'de muhafaza edildiğini memurlar da bilmemektedir. Kütüphanenin dijital veritabanındaki katalogta[414] yaptığımız taramalarda bu eserlerin çoğunun kaydına rastlayamadık. Var olanlar ise Efendigil mührü taşımamaktadır. Kezâ "*Efendigil Ailesine Ait Kütüphane Münderecâtı*" başlıklı Baha Soysal listesindeki bazı eserlerin künyeleri güncel dijital veritabanındaki katalogta çıkmadığı gibi bu eserler kütüphanenin yazmalar bölümünde de bulunmamaktadır. Meselâ listenin 6. sayfasında 213. sıraya kaydedilen "Harputî"nin *Mektûbât*'ı; s. 38, 1599. sıradaki "Harputlu Ömer Naîmî"nin, *Ömer Naîmî Bey'in Terceme-i Hali*; s. 15'te 546. sıradaki Said Efendi, *Mecmua-i Eş`âr;* s. 25'te 1059. sıradaki Harputî Hayri Efendi, *Şerh-i Elfâz-ı Garîbe;*[415] s. 57, 2361. sırada Kemâleddin Harputî, *Müntehabât* isimli eserler bunlardan birkaçıdır.

[414] http://katalog.ankara.edu.tr/uhtbin/cgisirsi/x/x/0/49/

[415] Kitabın adı listede "*Şerhi Elfazı Garbiye*" şeklinde kayıtlıdır.

3) Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nden İSAM Kütüphanesi'ne Eski Harfli Matbu Kitap Gönderilmesi

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi'ndeki (İSAM, İstanbul) çalışmalarımız sırasında rastladığımız Siyâlkûtî'nin *Hâşiye alâ Şerhi Celâleddin ed-Devvani alâ Akaidi'l-Adudiyye: Siyalkûtî `ale'l-Celâl* adlı Arapça risâlesinin (İstanbul 1271)[416] ilk sayfasında Kemâleddin Efendi'nin dedesi Ömer Naîmî Efendi'nin "*Min kütübi'l-fakîr ilâ rahmeti Rabbihi'l-kadîr el-Hâc `Ömer en-Na`îmî el-Müftî bi-Harput sâbıkan*" şeklindeki temellük kaydını ve mührünü görmemiz, eserin ilk ve son sayfalarındaki "**Harputlu Efendigil Âilesi Bağışı 1972**" kaşesi ve yine son sayfadaki "**Mübâdele: AÜ İlâhiyat Fakültesi, 11 Ağustos 1993**" şeklindeki bilgi notuna denk gelmemiz sâyesinde işin peşine düşerek Efendigil Koleksiyonu'nun AÜ İlâhiyat Fakültesi bünyesinde dağınık da olsa muhâfaza edilemediğini, kütüphanenin genel koleksiyonunda mevcut olduğu için mükerrer duruma düşen özel koleksiyondaki eski harfli matbu eserlerin başka yerlere verildiğini ve bunların genel envanterden düşürüldüğünü öğrendik. Üstelik aşağıda teferruatlı bir şekilde görüleceği üzere gönderilen bu eserler arasında müellifleri tarafından imzalanmış, ithaf edilmiş olanlar da vardır. Ulaştığımız resmî evrâka göre Prof. Dr. Necati Öner'in ikinci dekanlığı döneminde Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yönetim Kurulu 17.03.1993 tarihinde toplanarak Fakülte kütüphanesinde bulunan ve mübâdele için kullanılmak üzere ayırtılan "koleksiyon fazlası" kitaplardan 271 adedini İSAM'a gönderme kararı almış[417] ve bu kitaplar 11.08.1993'te 12 koli halinde buraya teslim edilmiştir.[418] Bu mübâdelenin mâlî boyutuyla ilgili tutanak ise Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. İsmail Cerrahoğlu ve Prof. Dr. Mehmed Said Hatiboğlu tarafından hazırlanıp imzalanmıştır. Bu tutanak ve 11 sayfalık eki incelendiğinde her bir kitap için "fiyatlandırma" yapıldığı ve o günün parasıyla toplam 32.815.000 TL bedel

[416] Yer nr. 022512.

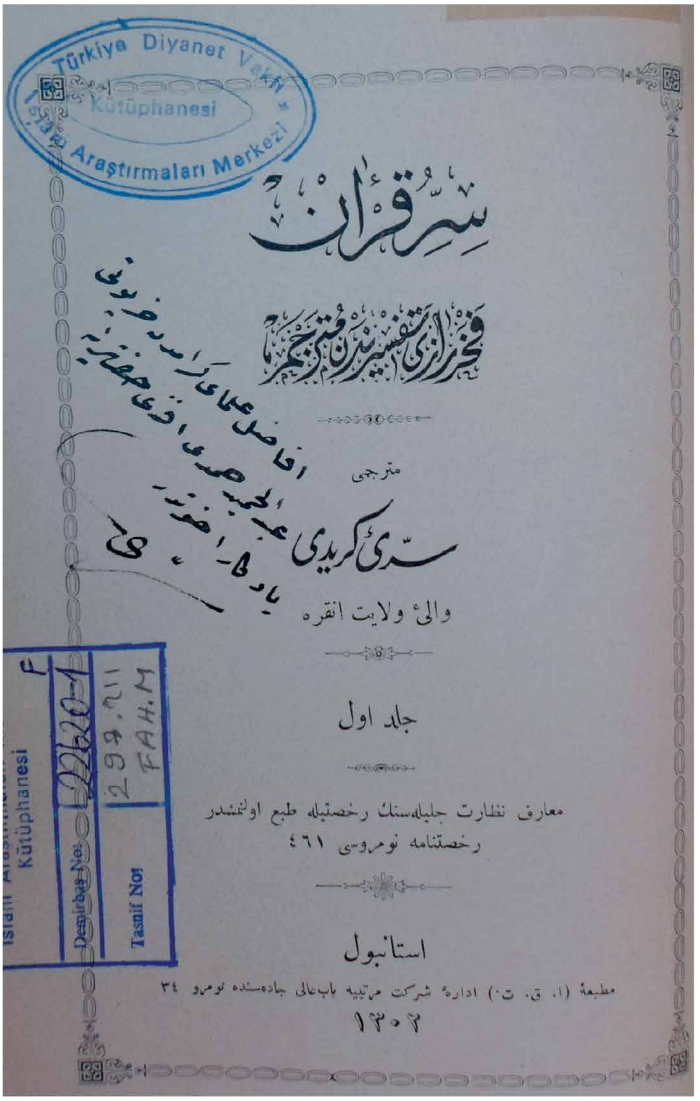
[417] bk. AÜİF Yönetim Kurulunun 17.03.1993 tarih ve 129 sayılı karar metni.

[418] O tarihlerde İSAM Başkanı Dr. Tayyar Altıkulaç'tır.

belirlendiği görülmektedir. Prof. Dr. Necati Öner'in tarihsiz bir resmî yazısında İSAM'ın "16.03.1993 ve 965-380 sayılı" yazısına istinâden fiyatları tespit edilerek künyeleri liste halinde gönderilen kitaplara karşılık kendilerinin istediği kitapların listesinin bilâhare oraya iletileceği belirtilmiştir.

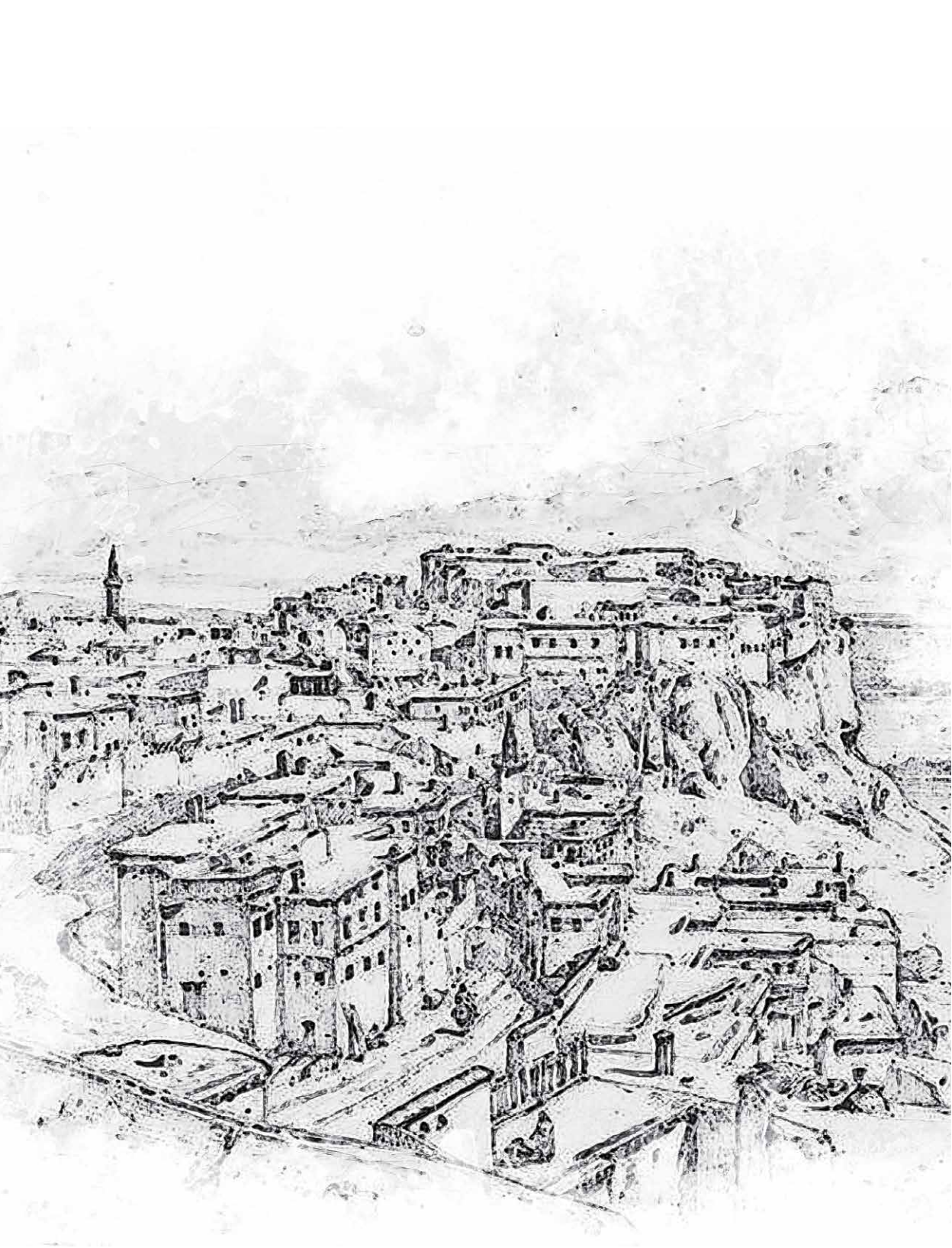
Tamamı eski harfli matbu eserlerden oluşan bu kitapları incelediğimizde bunların 130'unun Efendigil Koleksiyonu'ndan intikâl etmiş bağış kitaplar olduğunu tespit ettik. Bunların 65'i yıprandığı veya mükerrer olduğu için depoda muhafaza edilmektedir. Geriye kalanları ise raflarda yer almaktadır.[419]

[419] AÜ İlâhiyat Fakültesi yetkililerinin koleksiyondaki kitapları İSAM dışında başka hangi kurumlara gönderdikleri hususunda kütüphane görevlilerinden bilgi alamadık.

Giritli Sırrı Paşa'nın Abdülhamid Hamdî Efendi'ye ithâfen imzalayıp gönderdiği *Sırr-ı Kur'ân* adlı eserinin birinci cildinin ilk sayfası. Eser yukarıdaki mühürlerde görüldüğü üzere Efendigil Koleksiyonu'nundan İSAM Kütüphanesine intikâl etmiştir.

SONUÇ

Artuk Bey'in torunu Belek b. Behrâm'ın 505/1112 yılında Harput'a hâkim olmasından[596] Cumhuriyet'e kadarki sekiz asrı aşan zaman diliminde Harput siyâsi, ticâri, ilmî ve mimâri bakımdan yer aldığı bölgenin mühim merkezlerinden biri sayılmıştır. Burası gerek camilere bağlı gerekse müstakil olarak inşâ edilen medreseler sâyesinde ilim tâliplerinin uğrak yeri hâline gelmiş, hattâ yolu buraya düşen bazı âlim ve mutasavvıfların da daimî ikâmetgâhı olmuştur. 1065/1654'te Harput'u ziyâret eden Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre Harput'un merkezinde o dönemde altı medrese bulunmaktaydı. Bunlardan cami medreseleri olan Zahriyye, Ulu Câmi ve Hâtuniyye'nin vakıflar tarafından tayin edilmiş müderrisleri mevcuttu. Bunlar dışında her cami küçük de olsa birer dershaneye sahipti. Şehirde ayrıca vakıflar tarafından desteklenen elli mektep bulunmaktaydı.[597] Bu sayılar zaman zaman siyâsî, ictimaî ve idârî durumlar, savaşlar, göçler, iktisâdî daralmalar ve genişlemeler sebebiyle değişmişse de Harput Osmanlı'nın son yıllarına kadar ilim ehli için câzibesini kaybetmemiştir.

Harput'un ulemâ yetiştiren en eski âilelerinin başında gelen Efendigil âilesinin fertleri resmî kayıtlara göre milâdi XIV. asırdan itibâren Harput medreselerinde "neşr-i ulûm-ı envâr" etmişler,[598] XX. asrın ilk çeyreğine kadar üstlendikleri ve devam ettirdikleri bu ilmî vazifeler vesilesiyle şöhretlerini Harput sınırlarının dışına taşımışlar, resmî, gayr-ı resmî birçok makamın taltif ve hürmetine mazhar olmuşlardır. Bu "hânedân-ı ilm"in Osmanlı'nın son dönemindeki en önemli fertleri Harput Müftüsü Ömer Naîmî Efendi, oğlu Abdülhamid Hamdî Efendi ve onun oğlu Ma`mûretülazîz müftüsü Kemâleddin Efendi'dir. Ömer Naîmî Efendi'nin arzu ve gayretleri, Abdülhamid Hamdî Efendi'nin ısrarı sayesinde dönemin şöhretli devlet adamı Arapgirli Yusuf Kâmil

---

[596] Coşkun Alptekin, "Artuklular", *DİA,* III, İstanbul 1991, 417.

[597] Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme,* İstanbul: Dersaâdet Matbaası, 1314, III, 218.

[598] Kemâleddin Efendi, *Dîvânçe,* vr. 29[a].

Paşa'nın Harput'a bir medrese ve kütüphane kurdurup bu müessesenin müderrislik, mütevellilik ve hâfız-ı kütüplüğüne ömür boyu Abdülhamid Efendi'yi tayin etmesi, medrese vakfiyyesine Abdülhamid Efendi ölünce yerine müderrisliği meslek olarak seçmiş oğlunun geçeceğini yazdırması bu âilenin devlet nezdinde gördüğü itibârın en önemli karînesidir.

Abdülhamid Hamdî ve Kemâleddin Efendiler müderrisliklerini her türlü unvan ve vazifenin üstünde tutmuşlar, talebe yetiştirme hususunda çok titiz davranmışlar, karşılaştıkları türlü zorluklara rağmen işlerinden taviz vermemişlerdir. Hattâ Abdülhamid Hamdî Efendi kendisine defalarca önerilen müftülük vazifesini ilimle meşguliyetini engelleyeceği endişesiyle kabul etmemiştir. 1870'lerden medreselerin kapatıldığı 1924'e kadar Harput'ta ve civar şehirlerde müftü, müderris, memur olmuş pek çok insan bu iki zâtın rahle-i tedrisinden geçmiştir. Bilindiği gibi medrese eğitiminin temel unsurunu müderrisler oluşturduğundan talebelerin hangi medresede okuduklarından ziyâde hangi hocadan ders aldıkları önem arz etmekteydi. Bu sebeple de icâzetnâmelerde medreseler değil hoca silsilesi öne çıkarılırdı.[599] Yusuf Kâmil Paşa Medresesi'nde eğitim alanlar da buna binâen yeri geldikçe hocaları Abdülhamid Hamdî veya Kemâleddin Efendilerden ders aldıklarını iftiharla söylemiş, böylelikle aldıkları eğitimin seviyesi hakkında karşı tarafa fikir vermişlerdir. Bunların bir kısmı o dönemde Harput'ta birçok medrese olmasına rağmen Kâmil Paşa Medresesi'ni "merkez medrese" olarak adlandırmışlardır.[600] Her geçen gün irtifâ kaybeden, içi boşalan, verimsizleşen ve ehemmiyetini yitiren medreselerin hilâfına Kâmil Paşa Medresesi'nin yüksek tahsil vasfından taviz vermemesinin temelinde hocalarının ciddiyetleri yatmaktadır.

Baba oğul medresenin ve talebelerin bütün ihtiyaçlarıyla ilgilendikleri gibi medrese kütüphanesinin eksiklerini tamamlamaya çalışmışlar, başlangıçta az olan kitap sayısını hızla üç

---

[599] bk. Mehmet İpşirli, "Medrese (Osmanlı Dönemi)", *DİA,* XXVIII, Ankara 2003, 330.

[600] Meselâ bk. Hakkârili müderris Mehmed Emin Efendi'nin terceme-i hâl varakası. (MA, nr. 2807-03.)

yüze, birkaç yıl içinde de beş yüze çıkarmışlardır. Abdülhamid Hamdî Efendi'nin vefâtından sonra Kemâleddin Efendi de babası gibi vaktini çok sevdiği kütüphanede kitaplarla geçirmiş, kitapların sayısını her geçen gün arttırarak üç bin cilt civârına getirmiş ve vefâtına kadar onlarla hemhâl olmayı sürdürerek eski harfli kitapların atıldığı, yakıldığı, toprağa gömüldüğü, elden çıkarıldığı bir devirde bu kıymetli kütüphanenin dağılmamasını sağlamıştır.

Osmanlı'nın her yöresinde olduğu gibi Harput'ta da medreseler XX. asrın başlarından itibaren çağın ihtiyaçlarını karşılayamaz hâle gelmişler, müfredatı yenileyememişler, yeni kurulan idâdî, rüşdiye, sultanî, dârülmuallimîn gibi okullarla rekâbet edememişlerdir. Medreseden icâzet alanların mektep mezunlarına göre iş bulmakta zorlanması zeki çocukların burayı tercih etmemelerine yol açmıştır. Kemâleddin Efendi gibi işinin ehli müderrislerin gayretleri de içi boşalan medreseyi ayakta tutmaya yetmemiştir. 1924'te Tevhîd-i Tedrîsât Kanunu sonrası bu kurumlar resmen kapatılınca altmış üç yıllık Yusuf Kâmil Paşa Medrese ve Kütüphanesi'ne de el konulmuştur. Kemâleddin Efendi binlerce kitabı evine taşımak zorunda kalmış, medrese ve kütüphane binası önce askeriye tarafından cebren kullanılmış, sonra da İl Özel İdaresi tarafından satılmış, bilâhare de yıktırılmıştır.

Kemâleddin Efendi'nin vefâtından sonra Efendigillerin son din âlimi, Kâmil Paşa Medresesi'nin de son icâzetli talebesi olan oğlu Ömer Naîmî Bey, 1925-1950 yıllarına rastlayan hayatının çalkantılı zamanlarına rağmen babası Kemâleddin Efendi'den intikâl eden kitapları itinâyla korumuştur. Ömer Naîmî Bey'in farklı hayat şartları içerisinde yetişen çocukları dinî sahanın dışındaki iş ve meslek kollarında çalıştıklarından onun 1966'da vefâtıyla birlikte bu köklü âilede din âlimi kalmamış, muhitini asırlarca aydınlatan kandil sönmüş, perde inmiş, bir devir daha kapanmıştır.[601] Ömer Naîmî Bey'in oğlu Esad Efendigil kendi çocuklarından hiç olmazsa birinin ilâhiyat fakültesinde okumasını

[601] Ömer Naîmî Bey'in kızı Prof. Dr. Canan Efendigil Karatay bu sülalenin ilimle olan bağını tıp sahasında sürdürmektedir.

arzu etmişse de bu arzusunu gerçekleştirememiştir.[602] Tamamına yakını eski harfli dinî kitaplardan oluşan kütüphanedeki eserleri okuyup anlayacak kimse kalmayınca âile fertleri maddî manevi kıymeti ölçülemeyen bu mirası 1972'de büyük bir fedâkârlıkla Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'ne bağışlayarak yok olmasının önüne geçmişlerdir.

Kitap boyunca hikâyesini anlattığımız bu medrese ve kütüphane şimdiye kadar herhangi bir akademik çalışmaya konu olmamıştır. Ömer Naîmî Bey'in arkadaşlarından merhum İshak Sunguroğlu'nun *Harput Yollarında* isimli eserinde verdiği bilgiler ise değerli olmakla birlikte çok sınırlıdır. Harput kültür ve eğitim tarihi açısından ehemmiyeti tartışılmaz olan bu kurum Harput'u alâkadar eden pek çok mevzu gibi unutulmuştur. Öte yandan Kâmil Paşa Kütüphanesi'nin kitaplarına ev sahipliği yapan Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'ndeki çalışmalarımız boyunca defaatle müşâhede ettiğimiz üzere oraya mensup bazı meslektaşlarımızın ve öğrencilerin bile bu koleksiyonun varlığından haberdâr olmadıkları bir hakikattir. Gördüğümüz eksikliklerin bizi çalışmaya mecbur bırakması sebebiyle mevzubahis müesseseyi çeşitli yönleriyle ele aldığımız bu kitap meydana gelmiştir.

Son olarak, çözmeye gücümüzün yetmediği birbirleriyle bağlantılı aşağıdaki meseleleri -halledileceği ümidi ve hüsn-i niyetiyle- yetkililerin bilgilerine arz etmeyi gerekli görüyoruz.

a) AÜİF Kütüphanesi'ndeki Efendigil Koleksiyonu'nu oluşturan kitapların tam listesi ve katalogu yoktur. Yazma eserlerin bir kısmını risâle mecmuaları teşkil etmektedir. Bu mecmualar ayrıntılı olarak incelenmeli, her birindeki risâleler doğru tespit edilerek kayda geçirilmelidir. Bunlar incelendi ve tespit edildiyse araştırmacıların istifâdesine sunulmalıdır. Kütüphanenin dijital veritabanında ulaştığımız eser isimleri önemli ölçüde yanlış ve eksik yazılmıştır. Mecmuâ-i resâil tarzı eserlerin muhtevâsındaki risâleler tek tek belirlenmek yerine çoğunlukla *Mecmua-i Resâil*

[602] Bu bilgiyi Esad Bey'in oğlu Ömer Naîmî Bey (d. 1952) kendisiyle yaptığımız görüşmede bize aktardı. (Görüşme Tarihi: 20.09.2020)

yazılıp geçilmiştir. Koleksiyondaki yazma ve matbu bütün kitapların eser ve yazar esaslı ayrıntılı katalogları hazırlanmalıdır.[603]

b) Pek çok mühim şahsiyetin hayatları boyunca üzerine titredikleri kütüphaneleri vefâtlarından sonra darmadağın olmuş, yitip gitmiştir. Bu bakımdan Efendigil Koleksiyonu'nun büyük oranda bir çatı altında korunuyor oluşu güzel bir tâlihtir. Fakat bu koleksiyon sonradan kütüphanenin bütün kitaplarıyla birlikte Dewey Onlu Sınıflama Sistemi'ne göre tasnif edildiğinden bütünlüğünü kaybetmiş, her rafa dağılmıştır. Sağlıklı bir katalogun oluşturulabilmesi öncelikle bu koleksiyonun raflardan yeniden toplanarak eskiden olduğu ve âileye söz verildiği gibi özel bir bölüme ayrılmasıyla mümkün olabilecektir.[604] İslâm hukukunun vakıflarla ilgili en önemli kâidelerinden birinin "*Şartu'l-vâkıf kenassi'ş-şâri*'" olduğu[605] erbâbının malumudur. Âilenin koyduğu vakıf şartına riâyet edildiğinde koleksiyonun bütün kitapları bir arada görülebilecek ve bunlar üzerinde yapılacak çeşitli çalışmalara imkân tanınmış olacaktır.[606]

---

[603] Ayrıntılı katalog ile müellif adı, eser adı, eser bir mecmua içindeyse hangi varaklar arasında olduğu, müstensihi, telif yahut istinsâh tarihi ve yeri, matbu ise yayım yeri ve yılını ihtivâ eden pratik bilgileri kasdetmekteyiz. Basılı eski kataloglarda yer alan eserin başı, sonu, kağıt özellikleri, yazı türü, satır sayısı, cildin durumu, eserin iç dış eb'adı vs. bilgilerin tespitinin meselenin çözümünü zorlaştıracağı kanaatindeyiz.

[604] AÜİF Kütüphanesi'ne bağışlandıktan sonra bu kitaplara "Harputlu Efendigil Âilesi Bağışı" yazılı mühür vurulduğundan kitaplar bu mühür vasıtasıyla tespit edilebilmektedir.

[605] Bu prensip Osmanlı'da "Şart-ı vâkıf nass-ı şâri' gibidir." cümlesiyle karşılık bulmuştur. Bugünkü Türkçeyle ifâde edecek olursak söz konusu cümle "Vakfedenin şartı Allah ve Resûlünün emri gibidir." anlamına gelir.

[606] Ülkemizdeki kütüphanelerde son yıllarda özel koleksiyonların bütünlüğü hızla bozulmaya başlamıştır. Bunun en çarpıcı örneklerinden birisi 1950-1969 yılları arasında Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nde görev yapan M. Tayyip Okiç'in Dokuz Eylül Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'ne satılan koleksiyonudur. Önceleri kütüphanede özel bir bölmede muhâfaza edilerek araştırmacıların istifâdesine sunulan kitaplar "uzman kütüphaneci"lerin görevi devralmasıyla Ankara İlâhiyat'taki gibi Dewey Sistemi'ne göre fakültenin bütün kitapları arasına dağıtılmış, böylece "zamanla hocanın emeğini ve göz yaşını hatırlatmaz olmuş", onun ilmî, fikrî, şahsî yapısı hakkında önemli ipuçları barındıran bu kitapları "rol modellere ihtiyaç duyan öğrenciler" için rehberlik yapma şansını kaybetmiştir.

c) Koleksiyon tekrar eski bütünlüğüne kavuşturulduğunda hakkında makaleler yazılacak, lisans üstü çalışmalar yapılacak zenginlikte konular barındırdığı görülecektir. Bu kitaplar, muhtevaları bir yana, zahriyye ve derkenâr notları, vakfiyyeleri, elden ele geçme hikâyeleri, hangi mâceralı yolculuklardan sonra hangi medreselerin izbe hücrelerinde ne zorluklarla yazıldıkları bakımından önemli; varaklar arasında unutulmuş mektuplar, arîzalar, şiirler, hususi notlar gibi yönlerden de incelenmeye değerdir. İlgililerin dikkati bu tarafa da çekilmelidir.

d) Koleksiyondaki bazı eski harfli matbu eserler mükerrer oldukları gerekçesiyle İSAM Kütüphanesi'ne verilmiştir. Önemli bir kısmı İSAM'ın deposunda bulunan bu eserlerin mevcut şartlarda yeniden AÜİF Kütüphanesi'ne iâde edileceğine dair ümidimiz yoktur. Fakülte'nin geçmişteki yetkililerinin İSAM dışındaki kurumlara da bu eserlerden verip vermediklerini şimdiki görevliler bilmemektedir. Fakat gerekçesi ne olursa olsun koleksiyondaki eserler yeni anlaşmalarla başka kurumlara verilmemeli, bütünlüğüne daha fazla zarar getirilmemelidir.

e) İçinde devrin önemli devlet adamlarının ve müelliflerinin imzalarını, ithaf cümlelerini, bazı mülâhazalarını taşıyan eserlerin de bulunduğu bu zengin ve kıymetli koleksiyon hakkında AÜİF'in akademisyen ve öğrencileri bilgilendirilmeli, meselâ kütüphanenin hususi bir köşesine koleksiyonun ehemmiyeti ve serüvenine dair

---

(Bilgi ve değerlendirmeler için bk. Mehmet Mahfuz Söylemez, "Muhammed Tayyip Okiç'in Kütüphanesi ile İlgili Bazı Mülâhazalar", *Siirt Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, I/1 [2014], s. 10-12.) Aynı durum son hâfız-ı kütüplerden Afyonkarahisarlı Bekir Sıdkı Sencer'in kitaplarının başına da gelmiştir. 21 yıl Afyon Gedik Ahmed Paşa Kütüphanesinin memurluğunu yapan Bekir Sıdkı Efendi'nin 46'sı yazma, mükerrerler hâriç 212'si matbu olan kitapları vasiyeti gereği buraya bağışlanmış, bir müddet sonra kitapların yeni harfli olanları kütüphane içerisinde diğer eserlerin arasına dağıtılarak raflara dizilmiş, 2000 yılında da eski harfli matbular Konya Yazma Eserler Bölge Kütüphanesi'ne, yazmalar ise Milli Kütüphane'ye gönderilmiştir. Milli Kütüphane'ye nakledilenlerin bir kısmı aradan geçen bunca zamana rağmen hâlâ araştırmacıların istifâdesine sunulabilmiş değildir. Bu örneklerin sayısı maalesef her geçen gün artmaktadır. (Milli Kütüphane'ye bu mevzuyla alâkalı son erişim tarihimiz: 04.08.2020. Ayrıca bk. Ahmet Karataş, *Son Hâfız-ı Kütüblerden Şâir Bekir Sıdkı Sencer*, Konya: Kitaparası Yayınları, 2018, s. 88-89.)

bilgilendirici yazılar konulmalı, çeşitli bilgi ve örnekler içeren bir kitapçık hazırlanmalıdır.

f) 2014-2020 yılları arasında sık sık başvurduğumuz AÜİF Kütüphanesi'nin resmî internet sitesinde kütüphanenin koleksiyonlarına, bağışçılarına, eserlerin ehemmiyetine dair hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Bu sayfanın Türkiye'nin en köklü ilâhiyat fakültesinin tarihine, kurumsal kimliğine ve şânına yakışır şekilde güncellenmesi, doyurucu bilgilerle donatılması gerekmektedir.

Arz etmeye çalıştığımız bu problemler ve çözüm önerileri esasen AÜİF Kütüphanesi'ne yapılan bütün bağışlar için geçerlidir. Kütüphanedeki çalışmalarımız sırasında tespit edebildiğimiz kadarıyla AÜİF kurulduğunda zengin bir kütüphaneye sahip değildi. Bunu o dönemdeki bazı kitapların zahriyyelerine vurulan "İlâhiyat Kitaplığı" mühründen anlıyoruz. Bu "kitaplık" başta Efendigil âilesi olmak üzere yapılan özel bağışlarla "kütüphane"ye dönüşmüştür. Müracaatlarımıza rağmen sağlıklı bilgiye ulaşamadığımız için ancak raflardaki eski harfli kitapların mühürlerine bakarak tespit edebildiğimiz bağışçılar şunlardır: Ankaralı Hacı İbrahim Tollu, Dr. M. Ragıp İmamoğlu, Eczacı Rahmi Ahmet Haboğlu, Erzurum Müftüsü Hacı Lutfullah Efendi, Hacı Bayram Veli Câmii Hatibi, Hacı Sâdık Kınık, Hilmi Ziya Ülken, İbrahim Hilmî, M. Fazıl Özelçi, M. Rauf İnan, M. Şerefeddin, Mehmet Zeki Oral, Ömer Rıza Doğrul, Sarıkamışlı M. Fâzıl Güvenç, Suat Özbay. Yetkililerin bu kişiler ve vakfettikleri eserleri hakkında öncelikli olarak kendi mensuplarını sonra da kütüphanenin internet sitesi vasıtasıyla bütün ilgilileri bilgilendirmelerinin bir vecibe, o insanlara karşı da bir vefâ borcu olduğu kanaatindeyiz.

KAYNAKLAR

Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar Bölümü:

Abdullah el-Yezdî, *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Hatâyî*, nr. 37147.

Abdurrahman Câmi, *Bahâristân*, nr. 36207.

Abdurrahman Câmi, *Fevâidü'z-Ziyâiyye fî halli müşkilati'l-kâfiye fi'n-nahv*, nr. 35905.

Abdülhamid Hamdî Harputî, *el-Burhânü'l-münevver fî tahrîmi't-tasvîr ve ıktinâi'l-musavver,* nr. 36884.

Ahmed b. Ali b. Mes`ûd, *Merâhu'l-ervâh*, nr. 35926; 36892.

Aliyyü'l-Kārî, *Şerhu Nuhbeti'l-fiker,* nr. 36403.

Birgivî, Takıyyüddin Mehmed, *İmtihânü'l-ezkiyâ,* nr. 35875; 36389; 36040.

**Burhânüşşerî`a** Mahmud b. Sadrü'ş-şerî`a, *Vikāyeti'r-rivâye fî mesâili'l-Hidâye,* nr. 36382.

Cürcanî, Seyyid Şerif, *Hâşiye alâ Tahrîri Kavâidi'l-mantıkiyye*, nr. 36452.

Cürcânî, Seyyid Şerif, *Şerhu Ferâizi Sirâciyye,* nr. 36167.

Cürcânî, Seyyid Şerif, *Şerhu'l-Mevâkıf fî ilmi'l-kelâm,* nr. 36475.

Ebussuûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm,* nr. 37467.

Ebû Yahyâ Zekeriyyâ el-Ensârî, *el-Advâü'l-behce fî ibrâzi dekāiki'l-Münferice,* nr. 37095.

Fenârî, Bedreddin Hasan, *Hâşiye alâ Telvîh,* nr. 35974.

Fenârî, Şemseddin Muhammed b. Hamza, *Fevâid*, nr. 37277.

Gelenbevî, İsmâil b. Mustafa, *Ta`lîkat alâ Mîri't-Tehzîb mine'l-mantık ve'l-kelâm*, nr. 37674.

Hafâcî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed, *Nesîmü'r-riyâz fî şerhi Şifâi'l-Kādı Iyâz*, nr. 38223.

Halebî, İbrâhîm b. Muhammed, *Mülteka'l-ebhur,* nr. 35957; 36009.

Halebî, İbrâhîm b. Muhammed, *Şerhu Münyetü'l-Musallî,* nr. 36724.

Halhalî, Hüseyin b. Hanefî, *Hâşiye alâ Şerhi'd-Devvânî,* nr. 36054.

Harput Şer`iyye Sicilleri, nr. 38244/1-6.

Haskefî, Alâüddîn Muhammed b. Alî, *Dürrü'l-Müntekā fî Şerhi'l-Mültekā,* nr. 36489.

Hatîb et-Tebrizî, *Mişkâtü'l-mesâbîh,* nr. 36777.

İbn Esîr, Mecdüddîn el-Mübârek, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*, nr. 37460-1.

İbn Hişâm el-Ensârî, *Şerhu Şüzûri'z-zeheb fî ma`rifeti kelâmi'l-Arab*, nr. 37123.

İbn Melek (Firişteoğlu), Abdüllatîf b. Abdülazîz, *Mebâriku'l-ezhâr fî şerhi Meşârıkı'l-envâr*, nr. 35982.

İbn Melek (Firişteoğlu), *Şerhu Menâri'l-envâr li'n-Nesefî*, nr. 35909; 35854; 36210.

İmamzâde Rüknülislâm Sedîdüddîn Muhammed b. Ebî Bekir İbrâhîm, *Şir`atü'l-İslâm ilâ dâri's-selâm,* nr. 37437.

İsferâyînî, Ebû İshâk İsâmüddîn İbrâhîm b. Muhammed, *el-Atvel: Şerhu Telhîsi'l-miftâh*, nr. 36163.

Kara Halil, *Hâşiye alâ Fevâidi'l-Fenâriyye*, nr. 36735.

Kefevî, Muhammed b. Mustafa Hamîd el-Akkirmanî, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Muhtasari'l-Fıkhiyye,* nr. 36446-2.

Mar`aşî, Sarı Ahmedefendizâde Abdurrahîm, *Şerhu Mülteka'l-ebhur*, nr. 35880.

Mecmû`a, nr. 00036.

Mecmu`a, nr. 36143.

Mecmû`a, nr. 37188.

Mecmû`a-i Fetâvâ, nr. 37019-20.

Mecmû`atü'l-evrâd ve'l-ed`iye, nr. 36832.

Mecmû`atü'r-resâil, nr. 0015.

Mecmû`atü'r-resâil, nr. 36036.

Mecmû`atü'r-resâil, nr. 37302.

Mecmû`atü'r-resâil, nr. 37248.

Mecmû`atü'r-resâil, nr. 37381.

Mecmû`atü'r-resâil, nr. 37412.

Mecmû`atü'r-resâil, nr. 38148.

Mecmû`atü'r-resâil, nr. 38150.

Mecmû`atü'r-resâil, nr. 38187.

Mirza Muhammed Sipihrî, *Dîvân*, nr. 36796.

Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm*, nr. 35920.

Muslihuddîn Mustafa Sürûrî, *Şerh-i Şebistân-ı Hayâl*, nr. 36307.

Mustafa Adalı Efendi, *Netâicü'l-efkâr fî şerhi Izhâri'l-esrâr*, nr. 36478.

Mustafa b. Hayreddin, *Şehu'l-Eşbâh ve'n-nezâir*, nr. 35917.

Nesefî, Ebü'l-Berekât, *Kenzü'd-dekāik*, nr. 36682.

Nesefî, Ebü'l-Berekât, *Menâru'l-envâr fî usûli'l-fıkh*, nr. 36310.

Pîr Mehmed Üskübî, *Fetâvâ-yı Kör Müftî*, nr. 36702.

Râgıp Paşa, *Dîvânçe*, nr. 36816.

Rahmî-i Harputî, *Dîvân*, nr. 36812.

Sakızlı Sâdık Mehmed b. Ali, *Surretü'l-fetâvâ*, nr. 36091.

Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr-**Mahallî**, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed, *Tefsîru Celâleyn*, nr. 36871.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn, *el-Câmi`u's-sağîr*, nr. 36447.

Şerhu Câmi`i's-sagîr, nr. 35981.

Ta`lîk ve Hâşiye alâ Tehzîbi'l-mantık ve'l-kelâm, nr. 37008.

Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer, *Muhtasaru'l-Me`ânî*, nr. 35860.

Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd, *Şerhu Telhîsi'l-Miftâh*, nr. 36870.

Tuhfetü'l-müsâfir ve nüzhetü'l-mesâmir, nr. 35809.

Ubeydullah b. Mes`ûd, *Şerhu Vikāyeti'r-rivâye fî mesâili'l-Hidâye*, nr. 36189.

Usfurî, Muhammed b. Ebî Bekr, *Şerhu Hadisi'l-erba`în*, AÜİF Ktp., Yz. Blm., nr. 36531.

Yâfi`î, Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullah b. Es'ad, *Dürrü'n-nazîm fî fezâili'l-Kur'âni'l-azîm*, nr. 36685.

Yakub b. Seyyid Ali, *Mefâtîhu'l-cinân ve mesâbîhu'l-cenân (Şerhu Şir`ati'l-İslâm)*, nr. 36158.

Zemahşerî, Ebü'l-Kāsım Mahmûd b. Ömer, *Keşşâf*, nr. 37454-1.

Zeynüddin el-Merginânî, *Füsûlü'l-ihkâm fî usûli'l-ahkâm*, nr. 36707.

***Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**:*

AE. SABH. I, 272/18324.
AE. SMHD. II, 23/1415.
AE. SMST. III, 153/12002.
A. MKT. DV., 197-63/1-2.
A. MKT. DV., 219-85/1-2.
A. MKT. MHM., 369-29/3.
A. MKT. MVL., 141-28.
BEO, 4256/319144.
C. EV., 7/312-313.
C. EV., 484/24478.
C. MF., 22/1056.
C. MF. 96/4794.
C. MF. 99/4923-1.
C. MF. 99/4924.
C. MF. 105/5206.
C. MF., 116/5771.
C. MF. 107/5328.
C. MF., 158/7888.
C. MF., 168/8364.
C. MF., 171/8510.
C. MF., 173/8634.
C. ZB., 6/260.
DH. İD., 58/14.
DH. İD., 59/15.
DH. İD., 59/19.
DH. MUİ., 21-3.8.13.
İ. DH., 1448/1.
İ. EV., 58/14.
İ. EV., 59/15.
İ. EV., 59/19.
İ. HUS. 125/99.
İ. MVL, 70/1320/1-4.
MF. KTU., 5/534.
MF. KTU., 5/94.

MF. MKT., 443-30.
MVL. 237/19-3.
MVL., 358-0042/1.
MVL., 395/70.
MVL., 402-64.
MVL., 623-4.
MVL., 634-45-03/01.
MVL., 634-45/2.
MVL., 634-45-06/01.
MVL., 634-45-1/1.
MVL., 634-45-2/1.
MVL., 634-45-3/1.
MVL., 634-45-4/1.
MVL., 642-4-2/1.
MVL., 644-49/1-1.
MVL., 644-50-1/1.
MVL., 654-72.
MVL., 724-22/1
Y.A.RES., 129/29.

İstanbul Müftülüğü Meşîhat Arşivi Ulemâ Sicil Dosyaları (MA), dosya nr.:

1028-1; 2041-01; 2047-01; 2337-02; 252-24; 252-25; 252-26; 2669-04; 2670-03; 2687-03; 2807-03; 2896-01; 2904-01; 3227-02; 3362-01; 3420-01.

Şark İstiklâl Mahkemesi Arşivi, belge nr.:

IM_T12_K067_D610-1_G003_0007.
IM_T12_K067_D610-1_G004_0013.
IM_T12_K067_D610-1_G004_0014.
IM_T12_K067_D610-1_G005_0014.
IM_T12_K067_D610-1_G005_0015.
IM_T12_K067_D610-1_G005_0024.
IM_T12_K067_D610-1_G005_0026.
IM_T12_K067_D610-1_G005_0027.

IM_T12_K067_D610-1_G009_0003.
IM_T12_K067_D610-1_G009_0004.
IM_T12_K067_D610-1_G011_0005.
IM_T12_K067_D610-1_G013_0005.
IM_T12_K067_D610-1_G013_0006.
IM_T12_K067_D610-1_G015_0003.
IM_T12_K067_D610-2_G021_0003.
IM_T12_K067_D610-2_G025_0001.
IM_T12_K067_D610-2_G025_0002.
IM_T12_K067_D610-2_G025_0003.
IM_T12_K067_D610-2_G025_0004.
IM_T12_K067_D610-2_G032_0002.
IM_T12_K067_D610-2_G036_0002.
IM_T12_K067_D610-2_G040_0002
IM_T12_K067_D610-2_G040_0003.
IM_T12_K067_D610-2_G046_0013.
IM_T12_K067_D610-2_G046_0014.
IM_T12_K067_D610-2_G046_0023.
IM_T12_K067_D610-2_G047_0012.
IM_T12_K067_D610-2_G047_0014.
IM_T12_K067_D610-2_G047_0015.
IM_T12_K067_D610-2_G047_0032.
IM_T12_K067_D610-2_G047_0051.
IM_T12_K067_D610-2_G047_0059
IM_T12_K067_D610-2_G047_0060.
IM_T12_K083_D804-1_G001_0004.
IM_T12_K083_D804-1_G002_0015.
IM_T12_K083_D804-1_G002_0016.
IM_T12_K083_D804-1_G006_0022.
IM_T12_K083_D804-1_G006_0028.
IM_T12_K083_D804-1_G006_0029.
IM_T12_K083_D804-1_G006_0038.
IM_T12_K083_D804-1_G006_0039
IM_T12_K083_D804-1_G007_0003.

IM_T12_K083_D804-1_G007_0006.
IM_T12_K083_D804-1_G009_0012.
IM_T12_K083_D804-1_G009_0026.
IM_T12_K083_D804-1_G010_0029.
IM_T12_K083_D804-1_G012_0005.
IM_T12_K083_D804-1_G012_0015
IM_T12_K083_D804-1_G012_0020.
IM_T12_K083_D804-1_G012_0025.
IM_T12_K083_D804-1_G012_0026.
IM_T12_K083_D804-1_G019_0006.
IM_T12_K083_D804-1_G020_0008.
IM_T12_K083_D804-1_G020_0019.
IM_T12_K083_D804-1_G020_0020.
IM_T12_K083_D804-2_G021_0024.
IM_T12_K083_D804-2_G022_0013.
IM_T12_K083_D804-2_G022_0014.
IM_T12_K083_D804-2_G024_0021.
IM_T12_K083_D804-2_G028_0034.
IM_T12_K083_D804-2_G028_0036.
IM_T12_K083_D804-2_G028_0042.
IM_T12_K083_D804-2_G028_0044.
IM_T12_K083_D804-2_G028_0047.
IM_T12_K083_D804-2_G028_0048.
IM_T12_K083_D804-2_G028_0061.
IM_T12_K083_D804-2_G028_0110.
IM_T12_K091_D830_G014_0005.
IM_T12_K091_D831_G028_0009.

Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi:

Kemâleddin Efendi'nin özlük dosyası.
Ömer Naîmî Bey'in özlük dosyası.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA):

Defter nr. 200; 607.

Özel Koleksiyonlar

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, satın alınmış veya bağışlanmış muhtelif evrâk.

Kemâleddin Efendi'nin mektupları, İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi, İbnülemin Mektup Koleksiyonu, dosya nr. 238; 239.

Kemâleddin Efendi'nin icâzetnâmeleri, Talat Turhan Koleksiyonu.

Prof. Dr. Mutîa Canan Efendigil Karatay Koleksiyonu.

Şehir Üniversitesi, Taha Toros Koleksiyonu.

Sâlnâmeler:

Sâlnâme-i Nezâret-i Ma`ârif-i Umûmiyye: 1316, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1316.

Sâlnâme-i Nezâret-i Ma`ârif-i Umûmiyye: 1317, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1317.

Sâlnâme-i Nezâret-i Ma`ârif-i Umûmiyye: 1318, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1318.

Sâlnâme-i Nezâret-i Ma`ârif-i Umûmiyye: 1319, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1319.

Sâlnâme-i Nezâret-i Ma`ârif-i Umûmiyye: 1321, İstanbul: Asır Matbaası, 1321.

*Sâlnâme-i Vilâyet-i Ma`mûretü'l-azîz: 1298*, Ma`mûretü'l-azîz: Vilâyet Matbaası, 1298.

*Sâlnâme[-i Vilâyet-i Ma`mûretü'l-azîz]: 1301*, Ma`mûretü'l-azîz: Ma`mûretü'l-azîz Matbaası, 1301.

*Sâlnâme-i Vilâyet-i Ma`mûretü'l-azîz: 1302*, Ma`mûretü'l-azîz: Vilâyet Matbaası, 1302.

*Sâlnâme-i Vilâyet-i Ma`mûretü'l-azîz: 1305*, Ma`mûretü'l-azîz: Vilâyet Matbaası, 1305.

*Sâlnâme-i Vilâyet-i Ma`mûretü'l-azîz: 1307*, Ma`mûretü'l-azîz: Vilâyet Matbaası, 1307.

*Sâlnâme-i Vilâyet-i Ma`mûretü'l-azîz: 1308*, Ma`mûretü'l-azîz: Vilâyet Matbaası, 1308.

*Sâlnâme-i Vilâyet-i Ma`mûretü'l-azîz: 1310*, Ma`mûretü'l-azîz: Vilâyet Matbaası, 1310.

*Sâlnâme-i Vilâyet-i Ma`mûretü'l-azîz: 1312*, Ma`mûretü'l-azîz: Vilâyet Matbaası, 1312.

*Sâlnâme-i Vilâyet-i Ma`mûretü'l-azîz: 1325*, Ma`mûretü'l-azîz: Vilâyet Matbaası, 1325.

Kitaplar, Kitap Bölümleri ve Tezler:

Ahmed Hâşim, "O Belde", *Bütün Şiirleri* (haz. **Enginün**, İnci-**Kerman**, Zeynep), İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001.

Ahmed Rif'at Efendi, *Verdü'l-hadâik,* yy., ty.

Aksın, Ahmet, *19. Yüzyılda Harput*, Elazığ: Ceren Ofset, 1999.

Ali Rûhi, *Leme`ât,* İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsân ve Şürekâsı, 1311.

Aliyyü'l-Kārî, *el-Esrârü'l-merfû`a fi'l-ahbâri'l-mevzû`a* (thk. Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ), Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1986.

Aşkar, Mustafa, *Çankırılı Astarlızade Mehmed Hilmi Efendi,* İstanbul: Sistem Matbaacılık, 2005.

Ata, Ramazan, *Osmanlı Kaynaklarına Göre 1839-1841 Arası Osmanlı-Mısır İlişkileri ve Düvel-i Muazzama,* doktora tezi, 2011, Ankara Üniversitesi SBE.

Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi: Medrese Programları, İcazetnameler, Islahat Hareketleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983.

Ateş, Süleyman, *Okul Notlarım,* İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2013.

Ayan, Gönül, *Lâmiî: Vâmık u Azrâ -İnceleme Metin-,* Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 1998.

Aydemir, Hilal, *Osmanlı Dönemi Harput ve Mamuretülaziz Vakfiyeleri Envanteri* (yüksek lisans tezi, 2019), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi SBE.

Aydoğmuş, Günerkan, *Harput Kültüründe Din Alimleri,* Elazığ: ELESKAV, 1998.

Beyhakî, Ebûbekir Ahmed b. Hüseyin, *Kitâbü'z-Zühdü'l-Kebîr* (thk. Âmir Ahmed Haydar), Beyrut: Dârü'l-Cinân- Müessesetü'l-Kütübi's-Sakāfe, 1987.

Buhâri, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, *el-Câmi`u's-Sahîh,* Riyâd: Dârü's-Selâm, 1999.

Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri,* I-III, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.

Cengiz, Sema Ayla, *Maliye Nâzırı Mehmed Câvid Bey Dönemi [1908-1926] İktisâdî-Mâlî Görüş ve Uygulamaları* [yüksek lisans tezi, 2012], İstanbul Üniversitesi SBE.

Çakar, Enver- **Uzun**, Celalettin, "Molla Ahmed Peykerici ve Harput'taki Vakıfları", *Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu: Elazığ 14-16 Mayıs 2015 (Bildiri Kitabı),* Elazığ: Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2015, I, 33-50.

Çakar, Enver- **Uzun**, Celalettin, *Hurufat Defterlerinde Harput (1690-1812),* Elazığ: Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2017.

Çelik, Esma, *Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na Kadar Türkiye'de Medreseler,* yüksek lisans tezi 2000, Ankara Üniversitesi SBE.

Çiçek, M. Halil, *Şark Medreselerinin Serencâmı,* İstanbul: Beyan Yayınları, 2009.

Demirel, Yurdal, *Pulutlu Halil Efendi Hayatı ve Hâtıraları,* Elazığ: Manas Yayıncılık, 2006.

Dîvânu Ebi'l-Atâhiye, Beyrut: Dâru Beyrut, 1986.

Ebu Davud, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, *es-Sünen* (thk. İzzet Ubeyd ed-Da`âs), I-V, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1997.

Ebü'l-Hayyân el-Endelüsî, *Tefsîrü'l-Bahri'l-muhît* [thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd- Ali Muhammed Muavvaz], I-VIII, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.

Emin Paşa (Mühürdâr), *Mecmû`a (Bazı Resmî Mektupları İhtivâ Eden Defter)*, İÜNEK, İbnülemin Koleksiyonu, nr. 2597.

Emin Paşa (Mühürdâr), *Mecmû`a (Bazı Resmî Mektupları ve Şiirleri İhtivâ Eden Defter)*, İÜNEK, İbnülemin Koleksiyonu, nr. 3761.

Emin Paşa (Mühürdâr), *Mecmû`a-i Eş`âr,* İÜNEK, İbnülemin Blm., nr. 2747.

Emin Paşa (Mühürdâr), *Mecmû`a-i Eş`âr,* İÜNEK, İbnülemin Blm., nr. 3433.

Elazığ Eğitim Tarihi (yay. haz. **Taşkın**, Ünal- **Güler**, Ahmet Faruk- **Namlı**, Taner- **Yavaş**, Tuba- **Paker**, Celal), Elazığ: Milli Eğitim Müdürlüğü Yayınları, 2010.

Elazığ Umumi Kütüphanesinden Süleymaniye Umumi Kütüphanesine Nakledilen Harput Eski Halkevi Kitapları, Süleymaniye Kütüphanesi, Daktilo Fihrist, nr. 006.

Erünsal, İsmail E., *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.

Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, I-VI, İstanbul: Dersaâdet Matbaası, 1314-1318.

Harputlu Abdülhamid Hazmî, *Dîvân* (haz. **Ayaz**, Hayrettin), İstanbul: Elazığ Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, 1998.

Harputlu Rahmî *Dîvânı* (haz. **Kavaz**, İbrahim- **Onur**, M. Naci), Ankara: İzzet Paşa Vakfı Yayınları, 1996.

Haskefî, Alâüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed, *Şerhu Dürri'l-muhtâr fî Tenvîri'l-ebsâr*, İstanbul: yy, 1277.

Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr, *Mecma`ü'z-zevâid ve menba`ü'l-fevâid*, I-X, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.

Dâniş, Hüseyin, *Rubâiyyât-ı Ömer Hayyâm*, İstanbul: Âmidî Matbaası, 1927.

Güldöşüren, Arzu, "İki Farklı Merkez İki Farklı Nizamnâme: 1914 Islâh-ı Medâris ve 1921 Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi", *Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans*, İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2018.

Hüseyin Vassâf, *Kemâlü'l-Kemâl*, İÜNEK, İbnülemin Koleksiyonu, nr. 3314.

Hüseyin Vassâf, *Kemâlü'l-Kemâl* (*Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmud Kemâl: Kemâlü'l-Kemâl*, haz. **Şeker**, Fatih M.- **Kara**, İsmail), İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009.

Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ* (haz. **Akkuş**, Mehmet - **Yılmaz**, Ali), I-V, İstanbul: Kitabevi, 2006.

İbn Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî, *et-Tezkiretü fi'l-va`z* (thk. Ahmed Abdülvehhâb Fetîh), Beyrut: Dârü'l-Ma`rife, 1986.

İbn Hallikan, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-aʿyân ve enbâü ebnâi'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâʿ ev esbetehü'l-ayân* (thk. İhsân Abbâs), I-VIII, Beyrut: Dâru Sâdır, 1968-1972.

İbn Hatîb, Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh el-Endelüsî, *Ravzatü't-taʿrîf bi'l-hubbi'ş-şerîf* (nşr. Muhammed el-Kettânî), Beyrut: Dârü's-Sekāfe, 1970.

İbn Hatîb, Muhammed b. Kāsım el-Amasî, *Ravzatü'l-ahyâri'l-müntehab min Rebî`i'l-ebrâr* (thk. Mahmud Fahurî), [Haleb:] Dârü'l-Kalemi'l-Arabî, ty.

İbnü'l-Kāsıh, Ebü'l-Bekā Nûrüddîn Alî b. Osmân, *Sirâcü'l-kārii'l-mübtedî ve tezkârü'l-mukrii'l-müntehî,* Kahire: el-Mektebetü's-Sekafiyye, 1293.

[**İnal**,] İbnülemin Mahmud Kemal, *Ahlâk,* İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1308.

[**İnal**,] İbnülemin Mahmud Kemal, *Kemâlü'l-Kâmil: Sadr-ı Esbak Yûsuf Kâmil Paşa Merhûmun Terceme-i Hâlini ve Menâkıb-ı Fezâil-iştimâlini Muhtevîdir*, İÜNEK, İbnülemin Koleksiyonu, nr. 3341.

[**İnal**,] İbnülemin Mahmud Kemal, *Mecmû`a* (mektup müsveddeleri), İÜNEK, İbnülemin Koleksiyonu, nr. 3798.

[**İnal**,] İbnülemin Mahmud Kemal, *Ravzatü'l-Kemâl,* İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1308.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri,* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, I-IV, 1969-1970.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Hattatlar,* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Sadrazamlar,* I-IV, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982.

İz, Mahir, *Yılların İzi,* İstanbul: İrfan Yayınevi, 1975.

Kara, Muzaffer Ayhan (ed.), *Atatürk'ün Yarbayı Talat Turhan İçin Ne Dediler,* İstanbul: İleri Yayınları, 2004.

Karataş, Ahmet, *Son Hâfız-ı Kütüblerden Bekir Sıdkı Sencer,* Konya: Kitaparası Yayınevi, 2018.

Kaya, Erol, *Erzincanlı Son Devir Osmanlı Uleması,* Erzincan: Erzincan Üniversitesi Yayınları, 2017.

Levent, Lamia, *Ahmet Mahir Efendi Hayatı Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı,* doktora tezi, 2012, Ankara Üniversitesi SBE.

Makkarî, Ahmed b. Muhammed, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb* (thk. İhsân Abbâs), I-VIII, Beyrut: Dâru Sâdır, 1968.

Makkarî, Ahmed b. Muhammed, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb,* I-IV, Bulak: el-Matbaatü'l-Mîriyye, 1279.

Mecmûa-i Kavanîn-i Cedîde-i Osmâniyeden Tevcîh-i Cihât Nizâmnâmesi, Dersaâdet: Matbaa-i Cihân, 1331.

Mehmed Kemâleddin Harputî, *Dîvânçe,* İÜNEK, İbnülemin Koleksiyonu, nr. 3125.

Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî,* I-IV, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1308.

Mihalicî, Mustafa b. Mustafa Rumî, *Şerhu Şevâhidi Netâyici'l-efkâr ma`a Izhâri'l-esrâr,* İstanbul: yy., 1286.

Molla Fenârî, *Şerhu İsaguci,* İstanbul: Hacı Muharrem Efendi Matbaası, 1870.

Moltke, Helmuth Von, *Türkiye Mektupları* (çev. Kemal Vehbi Gül), İstanbul: Varlık Yayınevi, 1967.

Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddin Abdülazim, *et-Terğîb ve't-Terhîb mine'l-hadîsi'ş-şerîf* (tahkik ve talik Ebu Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âlü Selmân), I-IV, Riyad: Mektebetü'l-Ma`ârif li'n-Neşr ve't-Tevzî`, 1424.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi`u's-Sahîh*, Riyâd: Dâru Taybe, 2006.

Müstakimzâde Süleyman Sa`deddin, *Şerh-i Dîvân-ı Ali el-Murtazâ,* Bulak: Dârü't-Tıbâati'l-Kâine, 1255.

Nâbî Dîvânı (haz. **Bilkan**, Fuat), I-II, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997.

Pakalın, Mehmed Zeki, *Sicill-i Osmanî Zeyli,* I-XIX, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008-2009.

Rahmî-i Harputî *Divanı* (haz. **Cengiz**, Halil Erdoğan- **Eren**, Gönül Hatay), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.

Rûhi-i Bağdadî, *Külliyât-ı Eş`âr,* İstanbul: yy., 1287

Sa`dî-i Şirâzî, *Gülistân,* Tebriz: Dârü't-Tıbâa, 1275.

Sa`dî-i Şirâzî, *Külliyât,* yy. [Matbaa-i Birâder-i Ercümen Mîrzâ Muhammed Hasan Kâşânî], 1267.

Sefercioğlu, Necmeddin, *Türk Millî Kütüphanesinin ve Çağdaş Kütüphaneciliğin Kurucusu Adnan Cahit Ötüken,* Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2015.

**Sem`ânî,** Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed, *el-Müntehab min mu`cemi şuyûhi's-Sem`ânî* (thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir), I-IV, Riyad: Dârü'l-Âlemi'l-Kütüb, 1996/1417.

Sırrı Paşa, *Sırr-ı Furkān: Tefsîr-i Sûre-i Furkān,* Bağdat: Vilâyet Matbaası, 1307.

Sırrı Paşa, *Sırr-ı Kur'ân,* I-III, İstanbul: Matbaa-i A.K. Tozlıyan İdâre-i Şirket-i Mürettibiyye, 1302-1303.

Sözen, Metin, "Elazığ'ın Mollakendi Bucağı'nda Şeyh Ahmet Peykerî Külliyesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı Armağanı,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976, s. 421-435.

Sûdî Bosnevî, *Şerh-i Gülistân,* İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1286.

Sunguroğlu, İshak, *Harput Yollarında*, I-IV, İstanbul: Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları, 1958-1968.

Şehrizorî, Yusuf b. Hamza el-İlyâs el-Kevrânî, *ez-Zehebü'l-müzâb fî mezâhibi'n-nuhâti ve dikkati'l-i`râb* (thk. Hamdî el-Cibâlî), Amman: Dârü'l-Me'mûn, 2016.

Şenler, Yaşar, *Hayatı Eserleri ve Edebiyat Anlayışıyla Muhiddin Mekkî,* Konya: Palet Yayınları, 2011.

Tak, Ekrem, *XVI-XVII. Yüzyıl Üsküdar Şer'iyye Sicilleri: Diplomatik Bilimi Bakımından Bir İnceleme*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.

Turan Yücel, Hicran, *Hatmî Dîvânı (İnceleme-Metin),* yüksek lisans tezi, 2017, Yıldız Teknik Üniversitesi SBE.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre, *el-Câmi`u'l-kebîr* (thk. Beşşâr Avvâd Marûf), I-VI, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.

Tiryaki, Şenol, *Harputlu Abdülhamid Hamdi Efendi ve Nüzhetü'l-ahdân fî hâşiyeti Tuhfeti'l-ihvân'ı (İnceleme ve Metin)*, yüksek lisans tezi, 2010, Marmara Üniversitesi SBE.

Makale, Tebliğ, Gazeteler:

"5'inci Derece Hâkimlik Sınıfına Ait Liste", *Adliye Ceridesi,* sy. 10 (Ankara: Yeni Cezaevi Matbaası, 1941), s. 837-844.

"Âsî Sürüler Sür`atle İnhilâl Ediyor", *Tanin,* 23 Şaban 1343/19 Mart 341 (1925), nr. 875, s. 1-2.

"Meclis-i Umûmî-i Vilâyet Mukarrerâtından", *Ma`mûretülazîz* Gazetesi, nr. 1328, 2 Safer 1329, s. 1.

"Medreseler, Müderrisler", *Ma`mûretülazîz,* nr. 1327, 25 Muharrem 1329, s. 1.

"Sâbık El`azîz Vâlisinin Bir Telgrafı", *Tanin,* 23 Şaban 1343/19 Mart 1341, nr. 875, s. 2.

"Talebe-i Ulûmda Heves-i Terakkî", *Ma`mûretülazîz,* nr. 1339, 27 Rebîülâhir 1329, s. 1.

"Talebelik Âleminde İcâzetnâme Cemiyeti", *Sebîlürreşâd,* XII, nr. 297, 25 Cemâziyelâhir 1332/8 Mayıs 1330, s. 207-208.

"Yargıtay'dan Haberler", *Yargıtay Dergisi,* III/2 (Nisan 1977), s. 169-173.

Abdurrahman Şeref, "Fuad Paşa Konağı Nasıl Maliye Dairesi Oldu?", *Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, nr. 3, Ağustos 1326, s. 129-136.

Açıkgöz, Namık, "Harput ve Civarı Taş Süslemeciliği", *Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu: 1992 Elazığ,* Ankara: Fırat Üniversitesi Fırat Havzası Araştırma Merkezi, 1992, s. 201-217.

Arslan, Ahmet Turan, "Harput'ta Bir Âlim Sülalesi: Efendigil Âilesi", *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu Bildiri Kitabı (24-27 Eylül 1998),* Elazığ: TDV Elazığ Şubesi Yayınları, 1999, II, 77-102.

Aslan, Namık, "Bir Hatıra Defteri ve Borlu Ragıp Önen Üzerine", *Akpınar,* sy. 39 (Niğde 2012), s. 45-55.

Aydın, Nermin Zâhide, "Maliye Nâzırı Mehmed Câvid Bey", *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi,* 12/2 (Kahramanmaraş 2015), s. 1-13.

Bardakçı, Murat, "Darağacına Götüren Mektupları Tam 80 Sene Sonra Açıklıyorum", *Hürriyet,* 2 Temmuz 2006, *http://www.hurriyet.com.tr* [Erişim tarihi: 18.05.2018]

Çalışkan, Mehmet, "Kur'ân'ın Nuzûlü ve Yedi Harf (el-Ahrufu's-Seb`a) Meselesi", *Çukurova Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* V/1 (2005), s. 215-242.

Efendigil, Naimi, "Elaziz Destanı", *Elazığ Gazetesi,* 29 Ekim 1955, sy. 1654, s. 1.

Etker, Şeref- **Günergun**, Feza- **Köşe**, Abdullah, "Zeynep-Kamil Hastanesi'nin Kuruluşu ve Vakfiyesi", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları,* V/2 (2004), s. 1-37.

Görkem, İsmail, "Harput Mezar Taşları ve Kitâbeleri", *Tarih İçinde Harput* (ed. Namık Açıkgöz), Elazığ: Fırat Üniversitesi Fırat Havzası Araştırma Merkezi, 1992, s. 167-178.

Hocazâde Ahmed Hilmî, "Fâzıl-ı Bî-müdânî Harputî Hoca Ömer Na`îmî Efendi Rahmetullâh", *Cerîde-i Sûfiyye,* nr. 24/7 (18 Şevvâl 1330/17 Eylül 1328), s. 5-7.

Karataş, Ahmet, "Abdurrahmân Câmî'nin 'Kasîde-i Ferîde'sinin Tercüme ve Şerhi", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sy. 18 (2017), s. 137-212.

Karataş, Ahmet, "Aliyyü'l-Kârî'nin el-Mülemma` Şerhu'n-Na`ti'l-Murassa` Adlı Arapça Risâlenin Tercüme ve Şerhi", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sy. 37 (2016), s. 147-197.

Karataş, Ahmet, "Arşiv Vesîkalarına Göre Ma`mûretü'l-azîz (Elazığ) Vilâyetinde 1890'larda Başlayıp 1916'ya Kadar Devam Eden Müftülük Krizi", *İslâmî İlimler Dergisi,* 14/2 (Çorum 2019), s. 195-226.

Karataş, Ahmet, "Bir Sûfînin Kendi Hakikatiyle Söyleşmesi: Mehmed Emîn Efendi'nin *el-Makāmetü's-Sûfiyye* Adlı Eseri ve Kemâleddin Harputî'nin Tercümesi", *Şarkiyat Mecmuası*, sy. 31 (2017), s. 59-102.

Karataş, Ahmet, "Harput Ulemâsından Müderris-Müftü Mehmed Kemâleddin Efendi", *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* sy. 49 (2015), s. 29-126.

Karataş, Ahmet, "Harput Ulemâsından Müderris-Müftü Mehmed Kemâleddin Efendi'nin Rekāik: Hadîs-i Erbaîn Risâlesi", *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* sy. 48 (2015), s. 57-94.

Karataş, Ahmet, "Harputlu Efendigil Âilesinin Yakalandıkları Katarakt Hastalığıyla İlgili Manzumeleri", *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi,* VI/12 (2019), s. 65-101.

Karataş, Ahmet, "İbnülemin Mahmud Kemal İnal ile Kemaleddin Harputî Efendi'nin Mektuplaşmaları- I", *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII/1 (2019), s. 112-169.

Karataş, Ahmet, "İbnülemin Mahmud Kemal İnal ile Kemaleddin Harputî Efendi'nin Mektuplaşmaları- II", *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII/2 (2019), s. 619-644.

Karataş, Ahmet, "Kemâleddin Harputî Efendi'nin Şiirleri", *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* sy. 50 (2016), s. 71-135.

Karataş, Ahmet, "Kemâleddin Harputî'nin *Tesbîtü'l-mefhûm fî tahkîki't-tebe`iyye beyne'l-ilm ve'l-ma`lûm* İsimli Kelâm Risâlesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 36 (2016), s. 63-137.

Karataş, Ahmet, "Müderris-Müftü Mehmed Kemâleddin Harputî'nin Kasîde-i Tantarâniyye Şerhi", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 12 (2017), s. 49-96.

Karataş, Ahmet, "Şairini Vazifesinden Edip Sürgüne Gönderen Bir Gazelin Hikâyesi", *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, LIX/2 (2018), s. 83-111.

Karataş, Ahmet, "Şark İstiklâl Mahkemesi'nin Belgeleri Işığında İmâm Efendi (Osman Bedreddin Erzurumî) ile Harput Ulemâsından Müftü Kemâleddin Efendi Arasındaki Mürşid-Mürîd İrtibâtı", *Bingöl Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* sy. 11 (2018), s. 155-182.

Karataş, Ahmet, "Yeni Bilgiler Işığında Harputlu Şâir Rahmî Efendi ve Sâre Hatun (Sarahatun) Câmii'nin Yeniden İnşâsına Yazdığı Kaside", *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi,* VII/13 (2020), s. 51-86.

Kurtoğlu, Mehmet- **Karakeçili**, Enver, "Urfa'da Vakıf Kitaplar Üzerine Bir Değerlendirme", *Vakıflar Dergisi*, sy. 43 (Ankara 2015), s. 119-147.

**Ma`ârif Müdîri Sabrî**, "Islâh-ı Medârise Dâir Aldığımız Varakadır", *Ma`mûretülazîz,* nr. 1337, 13 Rebîülâhir 1329, s. 3.

Ma`mûretülazîz Gazetesi, nr. 112, 22 Rebîülevvel 130[3].

Mehmed Kemâleddin [Harputî], "Beyânnâme", *Ma`mûretülazîz*, nr. 1954, 26 Şevvâl 1343/20 Mayıs 1341, s. 1.

Mehmed Kemâleddin Harputî, "Bir Nâme-i Belîğ-i Hakāik-ihtivâ", *Cerîde-i Sûfiyye,* XXIV/19 (İstanbul 1330), s. 3-4.

Öztürk, Necdet, "Kazasker Vusuli Mehmed Çelebi ve *Selim-nâme*'si", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 50 (İstanbul 1987), 9-108.

Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis, 9 Cemâziyelevvel 1283, nr. 493.

Söylemez, Mehmet Mahfuz, "Muhammed Tayyip Okiç'in Kütüphanesi ile İlgili Bazı Mülâhazalar", *Siirt Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, I/1 (2014), s. 9-25.

Şenler, Yaşar, "Unutulmuş Bir Yazarımız: Muhiddin Mekkî", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,* IV/8 (2014), s. 1-16.

Taşkın, Ünal, "Maarif Salnamelerinde Mamuratülaziz", *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS),* VI/3 (2013), 1327-1353.

Ünal, Mehmet Ali, "Molla Ahmed Peykericî ve Külliyesi Vakıfları", *Türk Dünyası Araştırmaları,* sy. 43 (İstanbul 1986), s. 145-157.

TDV İslam Ansiklopedisi (DİA) Maddeleri:

Abdulkadiroğlu, Abdulkerim, "Ahmed Mâhir Efendi, Ballıklızâde", II, İstanbul 1989, 98.

Akpınar, Cemil- **Sarı**, Mehmet Ali, "İcâzet", XXI, İstanbul 2000, 393-401.

Akün, Ömer Faruk, "İbnülemin Mahmud Kemal", XXI, Ankara 2000, 249-262.

Alptekin, Coşkun, "Artuklular", III, İstanbul 1991, 415-419.

Altıkulaç, Tayyar, "İbnü'l-Cezerî", XX, İstanbul 1999, 551-557.

Baş, Erdoğan, "Şeyhzâde", XXXIX, İstanbul 2010, 97-98.

Beyoğlu, Süleyman, "Yusuf Kâmil Paşa", XXIV, Ankara 2001, 283-284.

Birışık, Abdülhamit, "en-Neşr", XXXIII, İstanbul 2007, 19-20.

Çağrıcı, Mustafa, "Sirâceddin el-Urmevî", XXXVII, İstanbul 2009, 262-263.

Çetin, Abdurrahman, "Dânî", VIII, İstanbul 1993, 459-461.

Çetin, Abdurrahman, "et-Teysîr", XLI, İstanbul 2012, 57.

Çetin, Abdurrahman, "Şâtıbî, Kāsım b. Fîrruh", XXXVIII, İstanbul 2010, 376-377.

Çollak, Fatih, "eş-Şâtıbiyye", XXXVIII, İstanbul 2010, 377-379.

Durmuş, İsmail, "Adalı, Şeyh Mustafa", I, İstanbul 1988, 347.

Gözübenli, Beşir, "Cüveynî, Rüknülislâm", VIII, İstanbul 1993, 144.

İpşirli, Mehmet, "Cihet", VII, İstanbul 1993, 456-548.

İpşirli, Mehmet, "Medrese (Osmanlı Dönemi)", XXVIII, Ankara 2003, 327-333.

Koçkuzu, Ali Osman, "Firebrî", XIII, İstanbul 1996, 132.

Kutluoğlu, Muhammed Hanefi, "İbrâhim Paşa, Kavalalı", XXI, İstanbul 2000, 330-333.

Özen, Şükrü, "Teftâzânî", XL, İstanbul 2011, 299-308.

Pala, İskender, "İrsâl-ı Mesel (Türk Edebiyatı)", XXII, İstanbul: 2000, 451-452.

Pekcan, Ali, "Remlî, Hayreddin b. Ahmed", XXXIV, İstanbul 2007, 563-564.

Yazıcı, İshak, "Ebü'l-Leys Semerkandî", XXXVI, İstanbul 2009, 473-475.

İnternet Kaynakları:

http://katalog.ankara.edu.tr/uhtbin/cgisirsi/x/x/0/49/

https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm

https://www.houshamadyan.org/tur/home.html

K.S. Melikian Koleksiyonu, ABD Kongre Kütüphanesi [Library of Congress]

Salt Araştırma Arşivi (https://archives.saltresearch.org)

